

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“



Факултет по славянски филологии

Катедра по общо, индоевропейско и балканско езиковедие

## Художествените текстове в учебниците по литература за училищата в Косово

**Tekstet artistike në librat shkollorë të letërsisë në Kosovë**

### РАЗШИРЕН АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“

**Докторант:** Сафете Шала

**Научен ръководител:** доц. д-р Русана Бейлери

Професионално направление: 2.1. Филология

Научна специалност: Литература на народите на Европа, Америка,  
Азия, Африка и Австралия (Албанска литература)

СОФИЯ, 2023

*Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита от Катедрата по общо, индоевропейско и балканско езикознание към Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ на 06.03.2023 г.*

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 31.05.2023 г. от 15 часа в Зала 134 – Ректорат, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, съгласно Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и академични длъжности при Софийския Университет, пред Научно жури, назначено със заповед на Ректора РД 38-131/23.03.2023 г. в състав:

Председател:

доц. д-р Екатерина Николова Търпоманова, СУ „Св. Климент Охридски“

Членове:

проф. д-р Бегзад Балиу, Прищински университет, Косово

проф. д-р Константин Георгиев Каракостов, НАТФИЗ „Кр. Сарафов“

доц. д-р Марияна Николова Стамова, ИБЦТ-БАН

доц. д-р Фотини Янис Христакуди-Константитиду, СУ „Св.Климент Охридски“

Рецензенти:

проф. д-р Бегзад Балиу,

доц. д-р Екатерина Търпоманова

## СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение .....	5
<b>ГЛАВА I</b>	
Увод .....	6
1.1. Обосновка на избора на темата .....	6
1.2. Обект, цели и задачи на дисертацията .....	6
1.3. Методология и структура на изследването .....	7
1.4. Ключови думи и изрази .....	8
<b>ГЛАВА II</b>	
Педагогически анализ на учебниците по литература .....	9
2.1. Преглед на програмите по литература .....	9
2.2. Литература и художествен текст .....	10
2.3. Съдържателен характер на учебника по четене .....	11
2.4. Литература и четене с разбиране на текстовете в училище .....	12
2.5. Литература и литературна интерпретация .....	12
2.5.1. Литературна интерпретация и преподавателски стил .....	13
2.6. Литература и творческа свобода на учениците .....	14
2.6.1. Писане и езикова култура .....	15
2.7. Възпитанието като благородна мисия на литературата .....	16
2.8. Литература, знание, информация .....	16
<b>ГЛАВА III</b>	
Представяне на литературата в учебниците за училищата в Косово.....	19
3.1 Преглед на литературните текстове в Буквара за I клас.....	20
3.2. Литературни текстове в учебника по албански език за II клас .....	20
3.3. Литературни текстове в учебника по албански език за III клас .....	21
3.4. Литературни текстове в учебника по албански език за IV клас.....	22
3.5. Литературни текстове в учебника за V клас.....	23
3.6. Учебник по литература за VI клас .....	24
3.7. Учебник по литература за VII клас .....	24

3.8.	Учебник по литература за VIII клас .....	30
3.9.	Учебник по литература за IX клас .....	30
3.10.	Учебник по литература за X клас.....	31
3.11.	Учебник по литература за XI клас .....	32
3.12.	Учебник по литература за XII клас.....	33

## **ГЛАВА IV**

Общи характеристики и ценности, отразени в учебниците по литература	35
4.1. Преглед на съдържанието на литературните текстове.....	35
4.1.1. Проза	
4.1.2. Поезия	
4.2. Художествени текстове от старата и новата литература.....	36
4.2.1. Класически автори в учебниците по литература	
4.2.2. Съвременни автори в учебниците по литература	
4.3. Общи елементи на художествените текстове от различни епохи и чужди автори в учебното съдържание за училищата.....	37
4.4. Кратък анализ на произведения от българския литературен канон, преведени на албански език.....	41
4.4.1. Сборникът “Антология на българската поезия” .....	41
4.4.2. Хуморът: Алеко Константинов с „Бай Ганьо“ и Чудомир.....	43
4.4.3. “Диви разкази” от Николай Хайтов.....	45
4.4.4. “Стихотворения” от Христо Ботев.....	46
4.4.5. “Под игото” от Иван Вазов.....	46
4.4.6. “Избрани стихотворения” от Никола Вапцаров.....	47
4.5. Изводи от сравнителния анализ.....	47
<b>ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ПРЕПОРЪКИ.....</b>	<b>49</b>
<b>БИБЛИОГРАФИЯ.....</b>	<b>51</b>
<b>НАУЧЕН ПРИНОС НА ДИСЕРТАЦИЯТА.....</b>	<b>54</b>
<b>НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ НА АВТОРА.....</b>	<b>56</b>

## **ТЕХНИЧЕСКО ОПИСАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА**

Дисертационният труд е на албански език и пълният му текст се състои от 290 стандартни страници, 523 000 знака, като по екологични съображения печатната версия е събрана с по-малък шрифт. Настоящият подробен автореферат на български език е от 71 стандартни страници, 127 500 знака, въз основа на изискването на Закона за научните степени и академичните длъжности в България и Правилника за прилагането му в СУ „Св. Климент Охридски“.

### **ВЪВЕДЕНИЕ**

Изследването на литературните текстове в учебниците, използвани в пълния цикъл на училищното образование в косовските училища, ме привлече като тема преди няколко години, но и ме изправи пред две големи трудности. От една страна учебните планове и програми в Косово след войната се променяха често, а от друга страна започнаха да се утвърждават нови автори на учебници, които предлагат нови издания.

Основната ми изследователска работа включваше преглед на одобрените учебници от Министерство на образованието, културата, спорта и технологиите, които се използват понастоящем. Описах и разгледах художествените текстове един по един от първи до дванайсети клас, за да постигна необходимата дълбочина на педагогически и литературен анализ. Това беше предизвикателство, тъй като обемът е доста голям, трябваше да опиша всичко и да го обработя от няколко гледни точки, като едновременно потърся връзки между тях. Вглеждах се във всеки автор и избрана творба, обмислях времето, което самият автор представлява, личността му в публичното пространство и литературния канон и най-вече основното послание, което изпраща към читателя. В конкретния случай става дума за рецепция от целева категория ученици в различни възрастови категории, които са в процес на биологическо и социално развитие на когнитивните си способности.

# ГЛАВА I

## УВОД

### 1.1. Обосновка на темата

Съдържанието на учебниците в косовските училища е било обект на много оценки от страна на компетентните институции, както и от страна на индивидуални специалисти и учени. Въпреки това не е правен нито един цялостен анализ на художествените текстове в учебниците по албански език и литература, който да е съсредоточен върху литературната стойност на представителните литературни творби и откъси спрямо възрастовите категории в училищното образование (терминът в Косово е „доуниверситетско образование“). Опознаването на литературните ценности от учениците влияе пряко върху човешкото им и интелектуално развитие, но най-вече върху усвояване на културата на четене и писане като базови умения в личния им и професионален път в живота. Това ме кара да смятам, че дисертационният труд е скромен, но полезен, практически насочен и изцяло оригинален принос в разгръщането на тези аспекти в нова светлина въз основа на съчетаване на съвременни методи от три дисциплини – педагогика, методика на преподаването на литература и литературна теория чрез достатъчна научна компетентност.

### 1.2. Обект, цели и задачи на дисертацията

Обект на изследването са всички художествени текстове във всички действащи учебници по албански език и литература в училищното образование на Косово – от първи до дванайсети клас.

Естеството на труда прави невъзможно определянето на една цел, затова аз се съсредоточих върху две основни цели, които следвах осъзнато през цялата работа. Първата ми цел беше пълно описание на литературните творби и откъси, включени във всеки от учебниците за съответния клас. Поставих си задача да разделя и изясня съотношението между проза и поезия и едновременно между албански и чуждестранни автори. Направих статистически обзори за това съотношение общо, а също в поезия и проза. Потърсих обяснение на резултатите чрез мотивите за избора на конкретните произведения от авторите на учебниците и чрез литературната стойност на самите произведения. Тук искам да поясня, че определението „албански автори“ в дисертацията включва всички автори, които пишат на албански език, независимо в коя държава живеят понастоящем или са живели приживе.

Това е начинът, по който ги възприема и третира албанската теория и история на литературата. Само за целите на превода и по-добрата ориентация от българските читатели при някои конкретни произведения и тематики е добавено, че става дума за косовски автор, но без да бъде систематично. Имената на чуждестранните автори следват приетия принцип на транскрибиране на албански и макар че са на латиница, те се различават от оригиналното изписване на латиница в съответните езици. Тъй като транскрипцията е официален принцип, той се спазва във всички учебници и създава култура на познаване и обществено приемане на конкретни автори по конкретен начин.

Втората посока на изследването е съпоставителен анализ на художествените текстове от албански и чужди автори с цел да се открият общите и различни ценности, естетически модели и съдържателни елементи в тях, а също функциите им в педагогически план. Изпълнението на тази цел извежда на повърхността структурни, съдържателни, естетически и други аспекти на творбите като дидактични елементи в учебния процес. Направен е опит да се следва постоянна теоретична ос, която включва в себе си унифицирана терминология, изходна устойчива рамка за сравнение на различните гледни точки и интерпретация, така че изводите да са максимално конкретни, илюстрирани чрез повтарящи се модели, аргументирани и научни.

Сравнението на преведени на албански произведения от българския литературен канон може да бъде определено като отделна задача, подчинена на втората цел. Може да се разглежда и като самостоятелна цел, произтичаща от факта, че избрах да се обучавам именно в най-престижния български университет.

### **1.3. Методология и структура на дисертацията**

Осъществяването на основните цели и задачи на дисертацията налага съчетаването на множество методи като индукция, дедукция, анализ, синтез, конкретизация, обобщение и др. Освен литературен анализ е приложена методическа интерпретация, сравнително-литературен подход, а също статистически елементи.

Отново с оглед основните цели и задачи на дисертацията, но и спрямо прилаганите методи, дисертацията е разделена на четири основни глави.

Първа глава е уводна и представя теоретично-методическите въпроси на дисертацията, аргументира избора на темата, методологическите пътища на работа, целите и задачите, а също прави някои терминологични уточнения.

Втора глава е общо теоретична и представя педагогически анализ на литературните въпроси като цяло. Направен е обзор на учебните планове и

програми по литература за всички класове, въз основа на които са съставени учебниците за албанските училища и са избрани художествените текстове в тях. Това е част от моята дългогодишна работа в Педагогическия институт в Прищина, познавам системата на практика и съм придобила рутина в чисто педагогическите задачи и оценки.

Трета глава прави пълна идентификация на художествените текстове, представени в учебниците по албански език, четене и литература в албанските училища в Косово от първи до дванайсети клас. Съставените списъци са изчерпателни, като включват име на автора, заглавие на произведението и съдържание на конкретния представителен откъс от даденото произведение.

Четвърта глава търси общи ценности между художествените текстове – дидактични, естетически, общочовешки и др. Това е направено както на ниво вътрешно-литературно обобщение, така и в съпоставително литературен план чрез използването на критерии като стара и съвременна литература, албанска и чужда литература в албанските учебници, албанска и българска чрез преводите и т.н. [ДМММ1] За целите на изследването опозицията стара-съвременна литература е чисто хронологическа, като не взема предвид национални особености и литературни течения. Това касае начина на възприемане на миналото и настоящето от самите подрастващи, рецепцията на литературната реалност от педагогическа, а не от литературно-теоретическа гледна точка. В четвърта глава е застъпен основно принципът на сравнителното литературознание, като теоретическата подготовка съм направила въз основа на преведената на албански книга на Мария Годорова [ДМММ2]. За сравнителен подход към албанската литература от българска позиция са ми послужили публикациите на научния ми ръководител Русана Бейлери, а също на Владимир Атанасов по методика на преподаването на българска литература. В края на 2022 г. в Тирана бе издадена новаторска теоретическа книга от Персида Аслани и Дурата Шехри „За сравнителна история на албанската литература“ (Asllani, Shehri: Për një histori të krahasuar të letërsisë shqipe. Tiranë, 2022). Информирана съм за нея, но след като вече бях предала дисертационния си труд.

В заключение се правят оценки на художествените текстове в косовските учебници с някои лични експертни препоръки и мнения, които са изведени от анализа.

**1.4. Ключови думи и изрази:** литература, учебна единица, автор, учебен текст, учебен план, учебна програма, сравнителна литературна стойност



## ГЛАВА II

### Педагогически анализ на учебниците по литература

Без съмнение литературата по своята същност играе съществена роля за възпитанието на младите хора, а и не само на младежта – тя е съществен елемент от формирането на човека, от развитието на ценностната система на индивида и от съзидателното начало. Тя докосва читателя, на първо място учениците, с темите си и с естетиката след това. Затова институциите обръщат специално внимание на представителния характер и целесъобразността на художествените текстове в учебниците, така че учениците постепенно да се запознаят с подбрани образци на литературните течения и конкретните периоди. „На литературата в училище се е обръщало и се обръща специално внимание от всички народи и във всички държави, които са загрижени за своето образование, култура и младеж“ (Qosja, 2008, 8). Ако в миналото се превъзнасяха литературните произведения, в които доминираха фолклорни и исторически мотиви, теми и съдържание и се припокриваха с понятието за патриотизъм, днес може да твърдим, че този уклон не доминира в учебниците по албанска литература за нито един клас. Ако някога именно патриотизмът беше определящ мотив за включването на един художествен текст в учебниците по литература, днес има други критерии, стъпили върху парадигмата на литературната критика. Преводът на много от шедьоврите на световната литература и отварянето ни към ценностите на чуждото творчество доведе до промени в училищните планове и програми по литература за косовските училища.

Съществува унифициран подход към националната литература и обективно отношение към литературното съдържание, за да се намали непропорционалността при включването на различните литературни периоди. Това от своя страна задължава учителите да са подготвени и да обновяват уменията си спрямо актуалното съдържание на художествените текстове за съответното образователно равнище, да дадат допълнително от себе си с необходимия такт спрямо възрастта на учениците, така че мозайката на литературните знания да се попълва постепенно, а не децата да възприемат накъсани и изолирани фрагменти.

#### 2.1. Преглед на програмите по литература

Образователната система е изключително важна за всяка държава, затова компетентните органи подготвят необходимите документи, указания и ориентири за всяко образователно ниво, така че експертите да изработят

подходящи учебни програми за всеки предмет и всеки клас в съответствие с възрастта на учениците. Всяка програма има заложен педагогически цели и план за осъществяването им през учебната година. Учебният материал е разпределен, но за постигане на целите освен отдаденост и ангажираност се изисква и творчески подход от страна на преподавателя. Креативността и привлекателността на занятията са еднакво обективни и субективни категории, затова зависят от сериозността на учителя, от техниките за обясняване на материала, интерактивността и комуникацията с учениците и способността да мотивира и прави децата проактивни при поведението им в час. Същото може да се каже и за съставителството на учебниците – разработването на учебниците, в дадения случай по албански език и литература, от една страна, е отражение на методическите указания, които насочват към конкретни теми, от друга страна, е плод на професионалната компетентност и креативността на самия автор. Доколкото темата на дисертацията ми изискваше проследяване на общите черти и разликите в методически план за различните образователни нива от първи до дванайсети клас, целите и задачите звучат приблизително еднакво, но всеки клас има специфика и това се подразбира. Основната разлика между класовете е в рецепцията, в това дали преподаватели, ученици и родители възприемат като адекватен за възрастта съответния учебник. Например учебникът за първи клас по програма е букварът, който включва илюстриран текст и подчертано старание за учениците да е максимално леко да усвоят буквите и да започнат да четат, всичко да е просто за възприемане и за детската психика. Във втори клас по мое впечатление се прави голям скок към пълни текстове със сложно съдържание. Това вероятно има обосновка, но от личните ми разговори с преподаватели в началните училища в гр. Прищина и окръга забелязвам несъгласие с това съдържание и неудовлетвореност от учебното съдържание, особено по отношение на граматиката. В трети клас положението е по-уравновесено, тъй като литературните текстове са по-практични и приложими и за илюстрация на граматиката. За по-горните класове мненията са противоположни, като съм събрала оценки както за конкретни явни недостатъци, така и силно-положителни отзиви.

## **2.2. Литература и художествен текст**

Учебникът е източник на получаване на знания, но също така и изходен текст за преподаване на знания. В настоящата дисертация оценката на учебниците по литература е част от задачите ми, но във всеки случай важно е да разгледам самия литературен текст, който съдържа литературно съдържание с различна информативна стойност – социална, историческа,

патриотическа, общочовешка, естетическа и „служи като свързващо звено от една страна между преподавателя и учителя, от друга страна – между училището и общото познание, [ДМММ3]като подтиква за задълбочаване на знанията по съответния предмет”. (Shehri, 2010, 25). Освен литературни произведения от национални автори във всички учебници са включени и образци от чуждестранната литература – определени автори и художествено съдържание, които представят общочовешки ценности, а също запознават с литературното развитие и на другите народи. В настоящето изследване нямам за цел да конкретизирам чуждестранната литература до това дали една или друга национална литература е по-широко представена в сравнение с другите. Но обръщам внимание на художествените текстове като отделни единици и значението им за учебния процес. В настоящия период литературните текстове в училищата в Косово не са под [ДМММ4] общественно-политически натиск, тъй като демократичният дух дава свобода на професионалната компетентност. Разбира се има място за дебат и за различни подходи при избора на конкретни пасажии откъси от литературните произведения, около които има или няма консенсус.

### **2.3. Съдържателен характер на учебника по четене**

В рамките на учебниците по четене за всеки клас се включват художествени и нехудожествени текстове от различни местни и чужди автори, които имат информативен характер, а също така обогатяват житейските знания на учениците за живота и съпровождащите го явления, за практическите житейски аспекти. Важно е също създаването на умения за коментиране, интерпретиране и анализ на текстовете, а чрез тях и на явленията от живота, по възможност по реалистичен начин. По този параметър все още не е преодолена тенденцията за обновяване на съдържанието на представителните текстове, особено в началните класове, а битува старата традиция [ДМММ5]. Пример за това са природните феномени. Например странно е защо повечето от литературните произведения в началото на учебниците започват със стихотворения или с откъси в проза, посветени на есента. Съпадението между началото на учебната година и есенния сезон може да се отрази, но за това е достатъчно един материал, едно произведение, при това не непременно [ДМММ6]на литературен класик. Съвременният живот, сезоните, животът на хората през тях така се е променил, че е необходимо и това да се отрази например чрез стихотворение от съвременен автор, с модерно мислене. Факт е, че много неща, да не кажем всичко, се възприемат по различен начин съдържателно от децата, и художественото творчество задължително трябва да бъде атрактивно за

съответната възраст. Актуализация на съдържанието на учебниците чрез подбор на художественото съдържание на творбите вече се обсъжда в различни аспекти, но има поле за наложителни промени, свързани с нашето мислене, които да се отразят в бъдещи учебни програми.

#### **2.4. Литература и четене с разбиране на литературен текст**

Една от най-важните интелектуални дейности на човека е четенето, което остава основен източник на знание и информация. Нещо повече, четенето се отразява в ежедневната комуникация и социалния живот на индивида. Именно затова на четенето се отдава първостепенно значение в програмите по албански език и литература и е „необходимо учителите да познават добре процеса на четене, а също да прилагат ефективно преподаване, така че да направят от учениците добри и активни читатели за цял живот” (Karamitri, 2001, 5)

В теоретичен и психологически план се поставя въпроса как да мотивираме учениците да четат самостоятелно? Без ефективна мотивация, без стимулиране на волята, породена от копнеж да се опознае живота, света и явленията по-широко и по-дълбоко, четенето би останало повърхностно умение, стимулирано единствено от моментна необходимост. В процеса на четене ученикът на първо място трябва да бъде в състояние да дешифрира съдържанието, посланията и ценностите на даден литературен текст, бил той поезия или проза. Разбира се от самосебе си, че умствената дейност трябва да доминира, да бъде активна, за да се постигне разбиране на прочетеното съдържание, да се разшири паметта. За да се постигне пълно разбиране на художествения текст умствената дейност трябва да е жива, динамична, целенасочена, без монотонност. Това би било „истинско“ четене и за постигането му учителите имат незаменима роля на всички равнища на средното образование. Смятам, че учителите държат „магическата пръчка“ от решаващо значение за това дали ще мотивират учениците да четат или не.

#### **2.5. Литература и литературна интерпретация**

Читателят получава информация в обществото чрез четене, като активизира цялостния си заряд от знания, опит и аналитични функции, за да асимилира смисъла на съдържанието, което чете, и да го интерпретира в рамките на вътрешния си свят. Това подразбира обработка на идеите, които четенето формира, което пък изисква умение за интерпретация. В този смисъл учениците се влияят от интерпретациите, които предлага учителят, и от взаимоотношенията текст-учител-ученик, особено по отношение на

художествените текстове, защото при научните знания тълкуването е по-однозначно и по-установено. Както при четенето, така и при интерпретациите на текста съществува възможност да се „прочете“ и нещо, което не е написано, но се разбира от контекста. Грижа на учителя е да не се излиза нелогично извън контекстуалните граници на основната идея, която се дискутира или е в центъра на дадено произведение. Друг въпрос е дали отклонението от точността на интерпретацията е съзнателно или случайно, а също доколко става дума за неефективно модериране на интерпретативната свобода. Четенето с разбиране на един литературен текст подразбира художествена интерпретация, въздействие върху начина на рецепция. Именно тук преподавателят трябва да наблегне в изискванията спрямо учениците, така че те да могат свободно да дадат различни индивидуални тълкования, да се изведат чрез активен диалог техните предпочитания, но и същевременно да се насочат в принципно правилната дидактическа посока. Специално умение е също да се разпознаят артистичните заложи на определени ученици, които се проявяват точно в този литературен анализ, така че в бъдеще те да може да се мотивират в собствен творчески път, а също да постигнат значими резултати самите те като автори.

Когато говорим за училищната работа, в центъра на всяка дейност поставяме учителя и учебника. Инициаторът на дейностите е учителят, който да накара учениците да практикуват активно четене, разбира се без ограничения, тормоз и прекомерен контрол. Свободата на четене след това се отразява върху интерпретативните подходи, тъй като при коментирането на литературните факти ученикът трябва да има пълна свобода на изразяване на идеите, убежденията и разсъжденията си. Само по този начин може да се постигне успешен образователен процес, което е крайната цел на всеки педагог.

### **2.5.1. Интерпретация и език на преподавателя**

Предизвикателство пред успешния учебен процес е умението за комуникация на самия преподавател. Несистематизираното излагане на материала, тромавият език на изразяване и по-ниското ниво на даден учител, правят усвояването на знанията неефективно, особено при анализа на литературните текстове. Това влияе пряко върху развитието на комуникативните умения на учениците, а също така ги демотивира и демобилизира по време на час, намалява концентрацията на вниманието им и не позволява да усвоят и асимилират учебното съдържание. Ако учителят е на ниво, тогава и преподаването „придобива тежест“ и е увлекателно за учениците, а също стимулира креативността им и творческите им умения.

Разбира се, тук се включва умение за модериране на дискусия чрез задаване на различни въпроси около конкретно художествено съдържание, около съпътстващата го реалност, автора, епохата, държавата, историята и т.н. в по-широк контекст. Това изисква учителят да планира добре учебния час, да има готовност занятието да поеме в различна посока, когато даде свобода на изказа на учениците, а също умение да фокусира обратно вниманието към материала. Опитът учи в практиката кои части от съдържанието на художествените произведения са по-интересни, по-атрактивни за дадената възрастова категория и къде може да се очакват повече въпроси, а също спонтанност при протичане на учебния час. Във всеки случай накрая трябва да има връщане към плана и към конкретните предвидени резултати от методическо естество. Добре е, ако учителят е наясно какво прави един учебен час интересен, особено в комуникативен план, къде е ключът към успеха, защото дори да зададе много удачни въпроси, ако комуникацията с учениците не върви, „куца“, ако изразяването на ученика не е на необходимото книжовно равнище, тогава не можем да говорим за успех. Освен атрактивност, трябва да има ежедневно повишаване на езиковите умения на учениците, това да бъде микро цел във всяка литературна дискусия, така че да не остават празноти в езиковото им и комуникационно формиране.

От друга страна при обсъжданията на литературните текстове учителят не бива да се стреми да бъде „всезнаещ“ и „недостижим“, нито самоцелно да демонстрира академическо превъзходство. С компетентно отношение, с естественост в общуването и яснота на изказа, дори с контролираната си интонация, той трябва да покаже компетентност, като направи връзка между конкретното съдържание на художествените текстове и реалния живот, практиката, явленията, конкретните събития и значението им за живота на учениците. Ако успее това, може да кажем, че е постигнал призиванието си и е изпълнил социалната си функция на посредник в усвояването на знанията.

## **2.6. Литература и творческа свобода на учениците**

Една от важните цели в учебните програми по литература за училищата е чрез четене учениците да развият самостоятелни умения за създаване на различни творчески текстове – като се започне от кратки съчинения до дълги разкази. Учителят трябва да разбира в дълбочина амбицията на ученика за творческа работа, което включва не само смелост, но и вътрешен творчески импулс, който мотивира писането като психически индивидуален акт. Любознателността, копнежът по знание, фокусът на вниманието, трябва да са ясни на учителя и той да ги насърчава и култивира емоционално не само за

моментни дейности, но и за бъдещи изяви. Ролята на учителя е основополагаща, защото ориентира учениците в избора на текстове, които съответстват на техните интереси и чрез самостоятелно четене се трансформират в желание и за самостоятелно писане. Когато ученикът чувства свобода да създаде сам един литературен текст, колкото и да е кратък той, трябва да бъде мотивиран по пътя на креативността, като умело му се предложи преди да почне да пише, да прочете подходящи художествени образци, които да послужат като пример и посока. И в този контекст е важен подборът на произведенията, които се предлагат за четене, така че те да са естетически издържани и да са в съответствие с възрастта и интересите на ученика. Взаимовръзката учител-ученик-родител тук е ключова за бъдещето на ученика, защото предложенията на учителя за четене трябва да намерят подкрепа от родителите като предпоставка за успеха на тяхното дете в бъдеще.

### **2.6.1. Писане и езиковата култура**

Функционален елемент от самостоятелното творчество е усвояването на езиковата култура от страна на ученика. Ако в процеса на четене ученикът тръгне от известното и познатото за дадено събитие или явление, в процеса на писане се очаква да демонстрира определено равнище на езикова компетентност, елементарни техники и стил на изразяване, защото житейският опит, придобит в процеса на четене, багажът от знания, които се придобиват, се отразяват като на екран чрез писането. Писането е конкретна материализация на знанията чрез езика. Езиковата култура не е просто да създадеш един граматически правилен текст, било в поезия или проза, а този текст да бъде разбираем за читателя. Това е процес, който тръгва от четенето, осъзнаването на собствените способности и повишаване на творческото самосъзнание. Лексиката и синтаксисът на израза, речниковото богатство, разнообразието в изказа, включването на фразеология, пословици и поговорки и други, е езиково умение, което служи при създаването на произведения от всякакво литературно естество. Умението за изразяване обаче се постига именно чрез удовлетворително усвояване на литературния материал и художествените текстове на учебниково равнище, затова учителят трябва да прави функционална връзка между интерпретирането на текстовете в час и пресъздаването им от учениците под формата на преразказ, коментар, разсъждение или отговор на литературен въпрос, като се обърне внимание на езика, изразните техники, граматическите правила и другите езикови елементи.

## **2.7. Възпитанието – благородна мисия на литературата**

“Училището чрез изучаваните предмети и свободни дейности и цялостния живот в тази институция има за задача да развива и възпитава умствени и интелектуални умения, способности и качества” (Deva-Zuna, 2009, 87). Като се има предвид ценностите, които съдържа литературата в много направления, съдържателният ѝ характер, възможността да бъде разбрана с лекота и съпоставена с живота, може да заключим, че най-дълбоката мисия на литературата е именно възпитанието на поколенията и тази функция не е нова, а е била централна в различните човешки общества и периоди. Откъдето и да погледнем към литературната интерпретация, стигаме до възпитателния характер за младите поколения, най-вече учениците от всички класове. Не случайно се казва, че „образованието не е подготовка за живота, а е самият живот“ ([https://en.wikipedia.org/wiki/John\\_Dewey](https://en.wikipedia.org/wiki/John_Dewey)), така че ролята на художествената литература в образователния процес е напълно незаменима. В нашите училища мисията на литературата е придобила безспорна гражданственост, тъй като получаваната чрез нея информация е обогатяваща в две плоскости: конкретни и общи знания за явленията в живота и личностно формиране – самоконтрол, емоционална стабилност, нормално общуване, учтивост, добронамереност, хуманизъм, солидарност и други важни за живота в едно общество качества. Освен семейството, учителят също влияе значимо върху тези две направления, като култивира културата на четене у учениците. Начинът, по който учителят разкрива ценностите и посланията на един литературен текст, достъпността и лекотата на възприемането на трактовките в час, позволяват на учениците с различни индивидуални възможности да разберат принципно ролята, мястото и значението на литературата в техния живот. Ако разглеждаме възпитанието като „организирана дейност, която се реализира чрез развиване на положителни качества у учениците, хармонизирайки обществените и индивидуални взаимоотношения“ (Zylfiu, 2001,14), можем да заключим, че образователните цели не се постигат изведнъж или само от веднъж, а са плод на дълъг, планиран, систематичен и последователен процес, при който четенето и работата с художествените текстове е постоянна дейност.

## **2.8. Литература, знание и информация**

Литературата като творчески процес е имала и продължава да има тясна връзка с останалите области на човешкото знание. Въпреки че основна цел на литературата е създаването на естетическо интелектуално удоволствие, тя



подразбира и ежедневни знания, дълбочинно съчетаване на различни познания, включително и научни знания, освен опознаването на обективната реалност. Без функционалните човешки знания, които са в основата на науката, литературното произведение не може да има своята тежест, въпреки че става дума за две паралелни реалности – животът и творчеството. Литературата трябва да вземе от всестранните знания на реалния живот, след което да ги обработи и отрази обратно чрез художествените ценности и така да окаже обратно влияние върху хората от реалния живот. Още от древността литературните произведения са били свързани с другите изкуства като живопис, музика и др., демонстрирайки съчетаемост и взаимно обогатяване. Реалните исторически събития като вдъхновители на литературните произведения са дали най-добрите световни образци и различни интерпретации от различни епохи. Връзката история-литература е сред най-анализираните и в албанската литература и в учебниковите откъси от художествени текстове. Разбира се и други хуманитарни дисциплини са дали приноса си в създаването на литературните произведения. Тук е мястото да отбележим, че поради фикционалния характер на литературата, много често се коментира в обществото, че информацията няма връзка с литературата, тъй като информацията подразбира точност на данните. По мое мнение обаче информацията не липсва в художествената литература, тъй като особено за учебниците се подбират реални явления и обективни феномени, които са съчетани с измислени герои и събития, за да може динамично да се прескочи от една реалност в друга, да се моделира светът и да се даде път на реалното въображение на младия човек като бъдеща съзидателна сила на реалността. В този смисъл смятам, че заниманията в часовете по литература за много сериозна и значима дейност. Именно реалните факти и събития според мен правят литературата сериозна, а художествената измислица просто я украсява, дава ѝ артистичен дух и привлекателност, но това е собствено мнение. Доколкото чрез литературата се откриват истините за живота, освен чисто емоционални качества, в нея трябва да има и интелектуалност, без да считаме това за „прекалено високо изискване“ (<https://liberale.al/letersia-si-nje-realitet-i-trilluar>). Напротив, учениците трябва да могат да се идентифицират с живота, да се хванат за неговите нишки и чак тогава да се противопоставят чрез измислицата. Смятам, че е важно творческата фантазия да се удържа в рамките на житейската реалност, доколкото учениците от определени възрастови категории вече са склонни да бягат в привлекателна измислена и фиктивна реалност. Ролята на литературата за връщане и заздравяване на връзката с реалността у младото поколение тепърва ще бъде обект на изследване. Освен пространствените измерения, литературата има и времеви измерения, сблъсък на идеи, невидими явления, конкретно и

жела [ДМММ7] но и т.н. Анализът на художествените произведения в учебниците по литература обръща внимание точно на подобни аспекти, като творбите, предвидени за всеки клас, се поглеждат точно през призмата на общите ценности, които се внушават на децата чрез различен художествен материал.

## ГЛАВА III

### Представяне на художествената литература в учебниците на Косово

Трета глава на настоящия труд е посветена на литературните текстове, които са включени в учебниците по албанска литература от първи (I) до дванайсети (XII) клас. Включени са всички учебници от косовската образователна система, описани са детайлно и неизбирателно художествените текстове, като ги представяме с автор, заглавие, кратко съдържание и педагогическо послание. Анализът в трета глава се фокусира върху съдържанието на литературните текстове чрез класификация по форма – проза и поезия, а също през призмата на национални и чужди творци. В тази глава е приложено най-общо групиране по тематика, за да могат читателите да са подробно запознати с наличния материал. За разширения превод на български език не е направено механично съкращение на материала, защото това би дало частична и неточна представа за художествените произведения и тяхното разпределение, а е извършена синтезирана преработка с оглед чуждестранни читатели. За съжаление систематичният и подробен характер на извършената в изследването работа вероятно ще се загуби. Бих искала да отбележа, че за съвместни проекти в областта на образованието, детския и младежки театър, методиката на преподаване и др. пълната версия на труда през автоматичен превод би дала достатъчно систематизирана първоначална ориентация на заинтересованите изследователи.

От статистическа гледна точка в задължителния образователен цикъл от първи до девети клас има **182 литературни текста** в проза и **122 поетични откъси и творби**, а също **47 образци от народно творчество** в различни жанрове, включително пословици и гатанки.

В гимназиалния курс от десети (X) до дванайсети (XII) клас са предвидени **30 литературни текста** в проза и **72 в поезия** от албански автори, **28 текста в проза** и **19 в поезия** от чужди автори.

От горния прецизен статистически обзор става ясно, че в основното образование преобладават литературните произведения в проза, като естествено е повечето от тях да са от албански автори. Въпреки това съотношението между проза и поезия (122 поетични текста към 182 текста в проза) е сравнително балансирано за разлика от гимназиалния курс, в който съотношението е запазено при чуждите автори, но при албанските произведения доминира значимо поезията. Обяснението за това е преди всичко литературно, тъй като поезията е доминиращ жанр в албанската класика, но също чисто педагогическо – по-комплексните и зрели

възприятия, които предполага поезията като жанр, я прави по-подходяща за горния курс.

В библиографията съм включила литературни произведения, присъстващи в албанските учебници, които са преведени на български език. Албанската поезия в Косово през 90-те години на XX век пък е обект на самостоятелно изследване от Мимоза Хасани Плана по време на докторантурата ѝ, което е издадено на български език.

### **3.1. Обзор на литературните произведения в буквара за първи клас**

Букварът е основен учебник в първи клас, който се счита и основополагащ за по-нататъшните пътища на знанието, получавано в училище. Букварът на първокласниците в настоящия етап е издаден през 2020 г. и е унифициран за училищата в Албания и Косово: *“Abetare”*, Abetare e përbashkët Shqipëri-Kosovë: Dukagjini, 2020 с автори Mimoza C. Gjokutaj, Shezai Rrokaj, Islam Krasniqi, Saranda K. Pozhegu.

Букварът съдържа 29 литературни произведения в проза (едно от които е приказка) и 9 в поезия. Съставителите са подбрали текстове, съответстващи на възрастта и психо-физическите умения на учениците. Присъства богато илюстриране с фотографии и рисунки, за да се улесни възприемането и усвояването на съдържанието от учениците. Целият буквар е замислен по такъв начин, че учениците да могат бързо да разберат съдържанието чрез представения на всяка страница снимков и визуален материал – от първите букви на азбуката, през изреченията и до по-разширените откъси. Илюстрациите съпътстват неизменно текста, но естествено е необходимо и пояснение от учителя. Пример за това е с. 45, на която е съставен подходящ текст от седем свързани изречения, озаглавен „Снежен човек“, след който започват да се включват и собствено литературни откъси.

### **3.2. Литературни текстове в учебника за втори клас**

За втори клас в употреба са два алтернативни учебника, написани от едни и същи автори, които обаче съдържат различни произведения. Обяснението за това са новите изисквания към учебния план, които обуславят и какви учебници ще се издават през идните години в Косово.

Първият учебник е *“Gjuha shqipe 2 A”* с автори Rrahman Paçarizi, Saranda Kumnova Pozhegu, Aurela Zisi, Prishtinë: Dukagjini, 2020. В него има 4 албански произведения в проза, като някои са адаптирани откъси и са без означен автор, както и 7 откъса от чужди автори. Стихотворенията от

албански автори са 20, някои строфи са без име на автор, а чуждата поезия е представена само от една басня на Езоп.

Първото стихотворение в учебника за втори клас е „Отечество“ („Atdheu“) от косовския автор Реджеп Ходжа (Rexhep Hoxha) и описва родината като най-скъпото и свято нещо за всеки народ. Според поета отечеството е всичко: дадена дума, чест, съпротивата ни и водената война, затова и азбуката започва с първата буква на думата „atdhe“ на албански.

Вторият учебник за втори клас е “Gjuha shqipe 2 B” с автори Rrahman Paçarizi, Saranda Kumnova-Pozhegu, Aurela Zisi, Prishtinë: Dukagjini, 2020. В него има 17 произведения от албански автори в проза и 11 произведения от чужди автори, както и 17 стихотворения от албански автори, някои от които ученическо творчество, а също фолклор - 3 люлчини песни и една приспивна песен. В сравнителен план съдържанието на учебниците е различно и съотношението на фрагментите в проза - 11:28, т.е. два пъти и половина увеличение в учебника 2Б демонстрира новата тенденция. Поезията и народното творчество са с приблизително еднакъв обем в двата учебника.

Интересно е да отбележим, че учебникът 2Б започва с приказката на Ханс Кристиян Андерсен „Боровото дърво“. Откъсът е адаптиран и отразява общочовешката поука, че човек си тежи на мястото и не бива да се подлъгва по чужди мечти, подобно на борчето в планината, което за кратко е новогодишно дърво, но после остава да съхне в ъгъла на дома.

Забележката, която бих отправила към двата учебника, е включването на няколко творби от един и същи автор, например косовската поетеса Дренуша Ходжа Займи (Drenusha Hoxha Zajmi) в първия вариант е представена с три, а във втория вариант – с четири стихотворения. Колкото и голяма да е художествената им стойност, не бива да съществува подобен дисбаланс.

Интересен избор са „Хартиена лодка“ от Рабиндранат Тагор и адаптиран откъс от книгата на Фатма Ишик „Имам приятели от целия свят“, в който учителят задава задача на учениците да донесат по един символ на Италия. Произведението стимулира креативността на учениците и е сред най-харесваните.

### **3.3. Литературни творби в учебника за трети клас**

Учебникът за трети клас е само един, 184 с., като се счита, че отговаря на нуждите на тази възрастова категория ученици: “Leximi 3” (Четене 3) с автор Arif Demolli, Prishtinë: Libri shkollor, 2020. Учебникът се състои от 27 текста в проза от албански автори, 2 от чужди автори, 4 пиеси/сценични игри и 19 стихотворения, фолклор – 2 приказки, 4 кратки истории, 3 народни и 2 приспивни песни. В този учебник осъзнато натежават албанските спрямо

чуждите автори. Въпреки това не може да се отпрати забележка към художествената и методическа стойност на подбора, защото той е качествено издържан, а също така е доказал функционалността си на удовлетворително равнище.

Произведенията, на които бих обърнала внимание са пейзажните стихотворения на Джеват Бекирай (с.3) и Асдрени (с.17), посветени на есента; патриотичното стихотворение „Не се връщай без слънцето, Юсуф“ („Mos u kthe ra diell, Jusuf“) от Гани Джафоли (Gani Xhafolli) (с. 75), посветено на косовския национален герой Юсуф Гървала (Jusuf Gërvalla) от анти-сръбската съпротива, чиято майка му поръча да не се връща „без слънцето“, т.е. без свободата. Исмаил Кадаре е включен във всеки учебник, като тук присъства с част от поемата си „Принцеса Аргиро“, посветена на саможертвата в името на женската и човешката чест. „Първият учебен ден“ на албанският класически автор Фан Ноли е първото произведение в проза в този учебник (с.4). От чуждестранните автори присъстват „Кристалният Джакомо“ на Джани Родари (с.126), откъс от романа на Карло Колоди „Пиноккио“ (с.148), в който го глътва един кит. Моралното послание за истината, която тържествува над всичко, е водеща възпитателна категория.

### **3.4. Литературни творби в учебника за четвърти клас**

За четвърти клас има само един учебник, 248 с., 60 литературни текста: „Leximi 4“ (Четене 4), автор Xhevat Syla, Prishtinë: Libri shkollor, 2020. Това е един от малкото учебници, в които проза и поезия са еднакво представени като брой, съответно 20 текста от албански автори и 9 от чужди автори в проза; 28 стихотворения от албански автори и 3 от чужди автори, а също 8 фолклорни произведения, сред които гатанки, чужди приказки, 1 откъс от испанска народна поезия („Аз съм слънцето“). Нямам конкретни забележки, защото учебникът изпълнява образователните си функции успешно и е получил добри отзиви.

Учебникът започва със стихотворението „Започнахме на първи септември“ („E nisëm me një shtator“) с автор Вехби Кикай Vehbi Kikaj, с. 14, посветено на началото на учебната година в паралел с беритбения сезон. В четвърти клас на косовските учебници се изучава важното патриотично стихотворение „Химнът на знамето“ („Himni i Flamurit“) с автор Асдрени (с. 22), което възпитава за ролята на флага като национален идентификатор и обединител за всеки народ, включително за албанците. Това стихотворение е и национален химн на Република Албания. Друг голям символ на битките в защита на албанските земи, Скендербег, присъства чрез стихотворението на Исмаил Кадаре „Портретът на Скендербег“ („Portreti i Skënderbeut“), с. 29.

Националната гордост е въплътена и в стихотворението „Nëna Terezë“, автор Лири Лоши (Liri Loshi), с.44, чрез хуманизма и дълбоко човешките качества на Майка Тереза, посветила се на хората в нужда по света, превърнала се в универсален символ на мира, носителка на Нобеловата награда за мир, обявена за блажена през 2016 г. От чуждите автори духът на хуманизма е продължен със стихотворението „Малкият просяк“ на Жак Превер (с. 222), в което малко бедно момче проси за себе си, но храни птичките с трохи на собствената си длан. Учениците харесват „Разказ за страната на мързела“ от немския автор Лудвиг Бехщайн, с. 57, в който се описва несъществуваща страна, където се позволява на ленивците да живеят почтено, да ги наричат благородници, а най-големият безделник да се титулува „граф“. Всички лентяи я търсят безуспешно, защото местонахождението ѝ е неизвестно. Разказът е подходящ за възрастовата категория и като естетически качества, и като възпитателен модел чрез просветен смях.

### **3.5. Литературни произведения в учебника за пети клас**

За пети клас има само един учебник: Xhevat Syla, “Leximi 5” (Четене 5), Prishtinë: Libri shkollor, 2020, 236 с. Учебникът се състои от три части. Първа част е озаглавена „Магията на словото“ и съдържа 26 стихотворения от албански автори и 3 стихотворения от чужди автори. Втората част се нарича „Магията на разказа“ и запознава с 20 албански и 6 чуждестранни литературни творби в проза. Трета част включва народно творчество – 6 народни песни, 2 албански исторически песни; пословици, поговорки и гатанки. Учебникът е подходящ за възрастовата категория, с добро техническо оформление, отговаря на изискванията за качество и е харесван от учителите.

Сред стихотворенията може да споменем „Ти си ми като мак“ (“Ti më je si lulëkuqe”) от поетесата Сузана Голику (с. 13). Стихотворението е с три строфи, с приятна кръстосана рима, едно момиче харесва червения цвят и носи такава фанелка, защото това е възхитителния цвят на албанския флаг. Стихотворението „Тръгвай, лястовичке...!“ (“Shko dallëndyshe!...”) на Филип Широка (Filip Shiroka)( с. 34) е автобиографично и изразява мъкмата на лирическият герой емигрант по родния град Шкодра. В него лирическият герой поръчва на лястовичката да посети града и гробовете на родителите му. Носталгията на емигранта е основното чувство на Наим Фрашери в известното стихотворение „О, Вий, албански планини...“ (“O malet e Shqipërisë...”). Стихотворението е преведено на български език от Марко Ганчев и песента по него е в постоянния репертоар на Виолета Кацори и Васил Василев-Базилио.

От чуждестранните произведения ще отбележим „Мак“ и „Грозд“ от Джейм Стивънс (с 67), които са особени с естетиката на формата – на външен вид и структура стиховете сякаш рисуват съответните визуални изображения. Авторите Тери Джонс, Хенри Милър и разказът от гръцката митология „Едип и сфинкса“ са сред основните акценти в пети клас.

### **3.6. Учебник за шести клас**

Учебникът е озаглавен “Leximi letrar VI” (Литературно четене 6) с автори Rita Petro и Xhevat Syla, Tiranë, Botimet shkollore Albas, 2005. Учебникът се ползва и в РСМ, а научният ми ръководител сподели, че е служил за помагало по развитие на речта за българските студенти-балканисти.

Учебникът е от 197 с. и започва с информация за критериите, по които е съставен, а също концепциите за структурата и обучителните цели. Състои се от четири части, наречени рубрики. Включва 16 творби в проза от албански автори, 9 – от чуждестранни автори, 13 албански стихотворения, 1 от чужд автор и 2 фолклорни творби. Обръщам внимание на разказа „Мандолината“ на Наум Прифти (с. 10), откъса „Благодарност“ от романа „Сърце“ на Едмондо де Амичис, който се изучава в училищата на повечето европейски страни, включително в България. Включен е откъсът „Страстта към четенето“ от романа „Детство. Сред хората“ на Максим Горки. Във втората рубрика класически албански поетичен текст е поемата на Наим Фрашери „Стада и ниви“. Откъсът е от най-известните, рецитиран от малки и големи наизуст. Преведен е и на български език от Марко Ганчев. В третата рубрика бих подчертала „Планинци на лов“ (Gjahu i malsorëve) от ранния възрожденски автор Константин Кристофорици. Рубриката е посветена на фолклор и етнография, като това произведение конкретно запознава с организацията на планинските селски общности и е с познавателно историческо значение. Четвъртата рубрика включва европейска класика: откъса от „Илиада“ на Омир, „Приам се моли на Ахил“; пиесата на Й. Шилер „Вилхем Тел“; „20 000 левги под водата“ на Жул Верн и др.

### **3.7. Литературни текстове в учебника за 7 клас**

Учебникът за седми клас не е разделен на език и литература, а е смесен, озаглавен „Албански език 7“. Съществува в два алтернативни варианта. Първият е с автори Rrahman Paçarizi, Adelinë Selmani: “Gjuha shqipe 7”, Prishtinë, Dukagjini, 2019, 115 с.; вторият е само на автора Rrahman Paçarizi: “Gjuha shqipe 7”, Fletore pune, Prishtinë, Dukagjini, 2019, 107 с. Основната



разлика между двата учебника е, че вторият има повече художествени произведения и литературният им анализ е доста разширен. Особеното в първия учебник е, че текстовете в проза са само четири, от албански автори, въвеждат се поетични откъси от Шекспир и фрагмент от епична песен от юнашкия цикъл (Eposi i Kreshnikëve). За сравнение във втория учебник са включени 11 литературни откъса в проза от албански автори, 1 откъс от Шекспир, 7 албански стихотворения и същата юнашка песен като в първия вариант на учебника. Може да се забележи и чисто статистически, но анализът го потвърждава, че и в двата учебника за седми клас броят на художествените текстове е по-малък от тези с нехудожествено естество, литературно-критически анализи и граматични обяснения. Нещо повече, и двата учебника се различават коренно като структура и техническо оформление от учебниците за останалите класове, като се счита, че те отговарят на най-новите изисквания и стандарти за учебно съдържание на училищните планове и програми. С оглед на това настоящата подточка не е съкратена, а представяме пълен текст на начина, по който сме работили с всеки учебник, отразен в пълния текст на дисертационния труд.

### 3.7.1. Съдържание на вариант А за учебник за 7 клас: Rrahman Paçarizi, Adelinë Selmani: “Gjuha shqipe 7”, Prishtinë, Dukagjini, 2019

Проза, албански автори:

- |    |  |                               |
|----|--|-------------------------------|
| 1. | „В бурята“ (“Në stuhi”), разказ  | Антон Пашку (Anton Pashku)    |
| 2. | “Кой доведе Дорунтина”, откъс от новела  | Исмаил Кадаре                 |
| 3. | „Пътя към дома ми“ (“Rruga e shtëpisë sime”), откъс от едноименния роман на Назми Рахмани (Nazmi Rrahmani) |                               |
| 4. | „Търговец на знамена“ (“Tregtar flamujsh”), откъс от едноименна книга-сборник с разкази,                   | Ернест Количи (Ernest Koliqi) |

Поезия, чуждестранни автори:

- |    |                           |         |
|----|---------------------------|---------|
| 1. | “Ромео и Жулиета”, откъс, | Шекспир |
| 2. | “Юлий Цезар”, откъс       | Шекспир |

Народно поетично творчество:

1. Силата на Муйо (“Fuqia e Mujit”), юнашка песен от епичния цикъл „Eposi i Kreshnikëve”

### 3.7.2. Съдържание на вариант Б за учебник за 7 клас Rrahman Paçarizi, “Gjuha shqipe 7”, Fletore pune, botoi Dukagjini, 2019.

Албански автори:

- |    |                                 |                            |
|----|---------------------------------|----------------------------|
| 1. | „В бурята“ (“Në stuhi”), разказ | Антон Пашку (Anton Pashku) |
|----|---------------------------------|----------------------------|

2. “Кой доведе Дорунтина”, откъс от новела Исмаил Кадаре
3. „Пътя към дома ми“ (“Rruga e shtëpisë sime”), откъс от едноименния роман на Назми Рахмани (Nazmi Rrahmani)
4. „Търговец на знамена“ (“Tregtar flamujsh”), откъс от едноименна книга-сборник с разкази, (Ернест Количичи (Ernest Koliqi))
5. Смъртта ми иде от такива очи “Vdekja më vjen prej syve të tillë” откъс от едноименния роман на Реджеп Къосја (Rexhep Qosja)
6. Служителят от палатата на сънищата (“Nëpunësi i Pallatit të ëndrrave”) откъс от новела, включена в книга със същото наименование от Исмаил Кадаре
7. Откъс от литературен текст без заглавие и автор
8. Откъс от литературен текст без заглавие и автор
9. Откъс от литературен текст без заглавие и автор
10. Откъс от литературен текст без заглавие и автор
11. Откъс от разказ – народно творчество, без автор

Чужди автори:

1. “Юлий Цезар”, откъс Шекспир
  2. „Ромео и Жулиета“, откъс Шекспир
- Поезия от албански автори
1. “Lum Lumi”, стихотворение от едноименен поетичен сборник на Али Подримја (Ali Podrimja)
  2. Кралица (“Mbretnesha”) Куйтим Шала ( Kujtim Shala)
  3. (Остави прозореца отворен) “Dritaren lëre hapur”, автор Басри Чапричи (Basri Çapriqi)
  4. „Няколко капки дъжд капнаха върху стъклото“ (“Sa pika shiu ranë mbi qelq”), автор Исмаил Кадаре
  5. (Пещерата Драгобия) (“Shpellë e Dragobisë”), елегия, автор Фан С. Ноли (Fan S. Noli)
  6. Между решетките-феникс (“Mes grilash-feniks”) Джемаил Мустафа (Xhemail Mustafa)
  7. (Оплаквачки)“Vaje”, поема Антон З. Чаюпи (Anton Zako Çajupi)

Народно поетично творчество:

Силата на Мујо (“Fuqia e Mujit”), юнашка песен от епичния цикъл „Eposi i Kreshnikëve”

И в двата учебника съвпадат първите четири текста в проза като избор на автор, произведение и конкретен фрагмент, а също откъсът от юнашкия епос и избора на шекспирово произведение. Страниците на общите за двата учебника са цитирани по първия от тях.

Краткият разказ „В бурята“ от Антон Пашку (с. 10) започва с описание на физическото и душевно състояние на един човек, който се намира в особено състояние и се чувства апатичен, безжизнен и пасивен. Илюстрация на херметичен стил на писане от класически автор от Косово 60-те, 70-те години на XX век.

От новелата „Кой доведе Дорунтина“ (с. 11) е подбран епизодът, в който Дорунтина се връща в дома си, когато разбира, че майка ѝ е болна. Пътуването към дома се е осъществило по мистериозен начин, тя твърди, че от далечното място, където е задомена, я е довел брат ѝ, за когото хората знаят, че е починал преди три години, но самата Дорунтина не знае. Избран е настоящият фрагмент, защото той е кулминацията на легендата за мъртвия брат и дадената дума – мъртвецът се вдига от гроба, за да удържи на „бесата“, клетвата, дадена на майка им, когато сестрата се омъжва много далеч от дома. Необичайното развитие на сюжета пък е илюстрация на творческото майсторство на Исмаил Кадаре за обработка на фолклорни мотиви.

Откъсът „Пътят към дома ми“ от едноименния роман на Назми Рахмани (с.12) разказва за момента, в който едно албанско семейство, принудено от тогавашния режим да поеме пътя на изселване в Турция, преживява тежки моменти, оставяйки зад гърба си земята и роднините си.

Трите откъса, които описахме, отразяват три жанра в проза – разказ, новела и роман. Четвъртият разказ пък е образец за диалог като художествено решение - „Търговец на знамена“ (с.41) от класика Ернест Количи, разказът е от 30-те години на XX век. Диалогът е между бездушен човек, лишен от патриотизъм и вдъхновен гражданин, който вярва в прогреса на Албания.

Единственият чуждестранен автор и в двата учебника за 7 клас е Шекспир. От драмата „Юлий Цезар“ е избран монолог, част от речта на Антоний в обръщение към народа на Рим след убийството на Цезар от Брут. Откъсът-диалог в стихотворна форма от драмата „Ромео и Жулиета“ е от момент, в който след нощна среща между двамата на зоряване Ромео трябва да си тръгва, а Жулиета го моли да остане, което за него означава сигурна смърт.

Общ за двата учебника е и откъсът от народния епос „Силата на Муйо“ (с.60), в която са описани двамата юнаци, братята Муйо и Халил, а една митологична самодива, „зана“, дава на Муйо на пие от нейното мляко и така го спохожда нечовешка сила и способност да върши подвизи и запомнящи се дела.

Във втория учебник са предвидени повече технически възможности за отговори на литературни въпроси от самите ученици под формата на работна тетрадка, както показва и подзаглавието на учебника „Fletore rune“. Същевременно има повече литературен анализ, нехудожествени текстове, граматични обяснения и т.н.

Наред с гореизброените откъси, във втория учебник са включени редица други произведения от албански автори – проза и поезия. Представяме ги по реда на хронологическото им въвеждане пред учениците:

Стихотворението „Люм Люми“ (с. 54) е взето от едноименната поема на съвременния косовски поет Али Подримя, написана по времето, когато малкият му син Люми страда в болница по време на последните си дни, покосен от тежко заболяване, а баща му, лирическият герой и поет, драматично съпреживява страданията на детето си, а после скърби за загубата му.

Откъсът в проза от романа „Смъртта ми иде от такива очи“ от известния косовски писател и литературен критик Реджеп Кьося (с.57) представя символичния елемент, дал заглавие на творбата – страха на героя от злите очи на Даниол, сътрудник на авторитарния режим, който следи интелектуалците и докладва на службите за противодържавно поведение, в резултат на което много хора са арестувани и измъчвани от бившия югославски комунистически режим. За информация романът е преведен на български език от Марина Маринова.

Следва откъс от повестта на Исмаил Кадаре „Служителят в палатата на сънищата“ (с. 58). Там също е представен подобен мотив – специален служител, който следи сънищата на хората, за да разпознае в тях сигнали за противодържавна дейност, заплаха за бившия комунистически режим в Албания. Бюрократичната система на диктатора следи всяко движение, дори подсъзнанието на сънищата, за да спаси диктатора. Този откъс и предишния са паралелни епизоди от фикционална реалност, която е паралелна, абсурдна, но исторически преживяна от албанците в двете страни, и на децата се дава възможност да се докоснат до нея по дистопичен начин.

Следват две стихотворения от съвременни косовски поети и литературни критици – „Царицата“ от Куйтим Шала и „Остави прозореца отворен“ от Басри Чапричи, и двете на с. 62. Въображаемата кралица на една страна е с неограничена власт и всяка най-лека промяна в настроението ѝ влияе значимо върху живота на нейния народ. Второто стихотворение символизира по-тясно, сакрално душевно пространство, в което всичко се смесва и кипи – включително недостатъци и слабости, а отвореният прозорец символизира ново време, модерен манталитет и вътрешна промяна.

Следва откъс без заглавие и автор (с. 64), описание на човек, който се опитва да избяга от родината с лодка към Гърция. Двама души го спасяват на кораб, но през нощта го ограбват и хвърлят в морето. Беглецът с последни сили оцелява и успява да стигне до морския фар. Поуката към децата е да не вярват винаги на предложенията на хората в търсенето на по-добър живот. Откъсът отразява много деликатно актуални явления и изкушения за младите албанци и фино показва на децата опасностите в реалния живот.

Откъсът от стихотворението на Исмаил Кадаре „Няколко дъждовни капки паднаха върху стъклото“ (с. 65) е стихотворение за душевните

любовни вълнения на млади хора, които рядко се виждат, макар че живеят в един и същи град.

Стихотворението „Пещерата Драгобия“ (с. 66) на класическия албански автор от първата половина на XX век Фан Ноли е посветено на националния герой Байрам Цури, борил се за родината в трудни за нея времена. Крилат вдъхновяващ афоризъм в рима е станала строфата:

*Thonë u shtri e thonë u vra      Казаха, че падна, казаха, че загина,  
Po ti s'vdiqe, or Baba          Но ти, о татко, така и не умря*

Стихотворението от съвременния косовски автор Джемал Мустафа (с. 66) „Между решетките-феникс“ разглежда същия мотив за смъртта, от която героят не се страхува, защото има кауза и висша цел: „Осветява целта ни пътя в тази нощ, изпълнена със самота“.

Откъсът от поемата „Жалби“ на Чаюпи в учебника е даден без заглавие и име на автор (с. 67). Представен е фрагментът, в който лирическият герой оплаква смъртта на жена си, която не е виждал повече от 10 години и се моли тя да се върне и доведе сина му, който вече е станал мъж. Синтезиран е емигрантски мотив, характерен за много албански автори от всички периоди и литературни течения.

Отново без автор е част от басня на Лафонтен, преведена от Чаюпи, за елена, който се оглежда гордо в реката с рогата си, но идва опасност, еленът тича в гората и именно гордите му рога се оплитат в дърветата и мечката го изяжда. Майсторският поетичен превод и общочовешкото морално послание са добре подбрани като образец за седми клас.

Без автор е откъс в проза (с. 97), в който се описва душевният свят на героя в последния ден на годината, когато не се чувства добре здравословно и самоубийството му се струва единствен начин за бягство от проблемите на живота.

Без автор и заглавие е баснята в проза (с. 98), чиято поука е, че човек трябва да се научи да уважава първо близките си хора, а после случайните хора, минаващи през неговия живот. Сюжетът не е от широко разпространените и познати за децата, затова го представяме накратко: Козарят пасе стадото си, но към него се присъединяват и диви кози. Вечерта в кошарата, той храни дивите кози по-добре от питомните. На другия ден те не се връщат повече. Козарят ги обвинява в неблагодарност, а те му отвърщат – затова избягахме, защото утре ще ти дойдат нови кози и тогава към нас ще се отнесеш по-зле.

На с. 100 е представен разказа за дългоопашатия заек, когото лисицата съветва да лови риба в езерото с опашка. Опашката замръзва, заекът я дърпа

силно, тя се откъсва и така заекът остава късоопашат. В разговор с българските колеги научих, че тази басня е включена в началния курс на българските училища.

### **3.8. Учебник по литература за осми клас**

Учебникът по литература за осми клас е един: Mazllom Kumnova, Mynish Hyseni: “Leximi letrar 8”, Prishtinë: Libri shkollor, 2019, 186 с. (Литературно четене 8). В него са включени 18 литературни произведения в проза от албански автори и 9 откъса от чужди автори, както и 16 стихотворения от албански автори, 3 поетични образца от чужди автори и 2 народни песни.

На ново равнище са изведени произведения с патриотична и историческа тематика. Сред тях е стихотворението „Свобода“ с автор косовският поет Дин Мехмети, едно от многото, написани в годината на войната в Косово 1999 или непосредствено след нея. Тук срещаме „Албански език“ на класическия автор от началото на ХХ век Ндре Миета, която носи важното послание за национална идентичност и общност и за националната ценност, която представлява езикът. От съвременен автор от Албания, Кичо Блуши (Кіџо Blushi) е разказът „Говори ми на албански“ (“Më fol shqip”), с тема за съдбата на албанците в Косово.

От чужди автори е включено стихотворението на Шарл Бодлер „Албатрос“ (с. 105), откъс от романа на Ърнест Хемингуей „Старецът и морето“ (с. 113). Представената част е диалог на стария рибар от лодката му с една птица, която го следва, като завършва с обръщението „лети и следвай съдбата си“. Посланието на откъса е в духа на модерните психологически теории за детското развитие, че трябва да се позволи на децата да следват вътрешните си дарби, таланти и поставени цели. За 15-16 годишните е предвиден откъсът „Дон Кихот се бори с вятърните мелници“ от известния роман на Мигел де Сервантес (с. 123); фрагмент проза от Кафка и др.

### **3.9. Учебник по литература за ІХ клас**

Учебникът за девети клас Arif Demolli, Xhevat Syla , “Leximi letrar 9”, Prishtinë: Libri shkollor, 2017 (184 с.) е вече десето издание и е утвърден като съдържание и оформление. Учебникът съдържа 6 художествени текста в проза от албански автори и 6 откъса от чужди автори, а също 16 стихотворения от албански автори и 2 – от чужди автори. Народното творчество е широко застъпено – 8 произведения в стихове и 3 в проза –

приказка, кратка приказка и легенда. Има и пословици и поговорки, които са отдавна в употреба и са част от изданието на Франг Барди през XVII век.

Учебникът започва със старата албанска литература и автори. Първият текст е христоматиен за албанското общество, „Първата реч на Скендербег в Круя“, (с. 7), а след това „Последният завет на Скендербег“, (с. 9). И двата откъса са от „История на Скендербег“ на Марин Барлети, която е художествен, но и исторически извор за живота и делата на националния герой през XV век. Във втори раздел на учебника продължава изучаването на старата албанска литература и първите автори – Гьон Бузуку, Франг Барди, Петър Богдани. В трети раздел са включени албанските класически автори от началото на XX век – Герг Фища, Ласгуш Порадеци и Ернест Количи. В учебниците по българска литература старите български автори се изучават в VIII и IX клас.

От западната литература – Джордж Гордън Байрон с откъса „Албания и албанците“ от „Чайлд Харолд“ и Оноре дьо Балзак с откъс от „Дядо Горио“. След дискусия с българските колеги уточнихме, че и двамата автора се изучават в българските училища в IX клас, Балзак със същото произведение, а Байрон с „Дон Жуан“.

В стихотворна форма са откъсите от „Илиада“ и „Одисея“ на Омир, образци на световната класика. Откъсът от „Илиада“ разказва за завладяването на Троя с троянския кон, а откъсът от „Одисея“ е този, в който Одисей се връща в родината след 10 години, а връната Пенелопа го чака. Включен е и фрагмент от „Ромео и Жулиета“ (с. 2) от Шекспир. От същата драма на Шекспир имаме друг откъс още във втория алтернативен учебник за 7 клас. Албанският класически автор Андон Зако Чаюпи е представен с откъс от комедията „След смъртта“ (с. 25), която е преведена на български (вж. онлайн на [www.albanianbg.com](http://www.albanianbg.com)).

Четвъртата част е посветена на утвърдени съвременни албански автори – Исмаил Кадаре, Антон Пашку, Али Подримя. Техни произведения вече са включвани и в предишните класове. От Исмаил Кадаре има два откъса от романа „Замъка“ и стихотворението „Портретът на Скендербег“. Отново са включени стихотворението „Албатрос“ на Шарл Бодлер (с. 155) и откъс от „Старецът и морето“, озаглавен „Старецът и голямата риба“ (с. 160), в който след много усилия да улови рибата, тя бива изядена от акула, но старецът не се предава, защото това не е в човешката природа.

### **3.10. Учебник по литература за X клас**

Учебникът за X клас е озаглавен „Литература 10“ с автори Sabri Hamiti, Kujtim Rrahmani, Kujtim M. Shala, Nysret Krasniqi, „Letërsi 10“, Prishtinë:

ALBAS, 2019. Учебникът за 10 клас е дигитализиран. Включва 24 откъса от известни образци на чуждата литература, някои от произведенията са представени с по два и повече фрагмента. Частта за старата албанска литература включва 18 учебникови единици, а фолклорната част – 2 юнашки песни, 2 балади и 1 приказка.

В първата част на учебника е широко застъпен древният „Епос на Гилгамеш“ – трета и единайсета песен. При разговор с българските колеги установих, че той не е представително включен в българското средно образование. Следва гръцката класическа литература – Омир, Есхил, Аристофан и Аристотел. Конкретните откъси са съпоставими с тези, които изучават българските деца – битката между Хектор и Ахил; митологичните битки на Одисей по време на пътуването му; Есхил и– „Окованият Прометей“, Сафо – „Молба към Афродита“; част от „Енеида“ на Вергилий.

Важни за албанската културна идентичност са албанските произведения – части от Кануна на обичайното право с обяснение, въпреки че това не е чисто художествено, а по-скоро етнографско произведение. Следват песните „Женитбата на Халил“ и „Герг Елез Алия“ от юнашките песни. И двата са преведени на български език от Марко Ганчев. От народното творчество общобалканската легенда за враждането е разказана в най-известния ѝ албански вариант „Розафа“ (с. 98), посветен на крепостта Розафат над Шкодра.

„Песен за Роланд“ от западното творчество, „Божествена комедия“ от Данте Алигиери, Сервантес, Шекспир, Молиер с „Тартюф“ като представител на класицизма. Класицизмът е включен като представяне на литературно течение.

От източните автори срещаме персийския поет-мистик Джелаладдин Руми с „Месневе“ – Книга за скрития смисъл, в която се разглеждат общочовешки теми, вдъхновени от Корана – свещената мюсюлманска книга. За албанците, при които ислямът е широко представена религия, това е повече от очаквано.

Японската традиция хайку е представена от Мацуо Башо (1644-1694, с. 229) и още двама автори с три произведения. Типичната форма на тристишия е необичайна и интересна за учениците. Представените хайку са посветени на четирите сезона.

### **3.11. Учебник по литература за XI клас**

Учебникът за XI клас е с автори Sabri Hamiti, Ardian Marashi, Nysret Krasniqi. „Letërsi 11“, Prishtinë: Albas, 2020. Съдържа 2 откъса в проза и 21 поетични творби от албански автори. От чуждата литература – 8 текста в



проза и 5 в поезия. Подробно е представен романтизмът и реализмът в [дммм8] европейската литература. Един от образците е от руската класика - „Писмото на Татяна“ от романа в стихове „Евгений Онегин“ на Пушкин. Драмата „Вилхем Тел“ (с. 30) на Шилер отново се разглежда на по-високо равнище на анализ, след като неин откъс се среща и в VI клас. Представен е епизодът, в който Вилхелм Тел е наказан от владетеля да стреля с лък по ябълка, поставена върху главата на сина му. Творбата за националния герой на Швейцария е европейска класика, но допълнителен мотив за избора ѝ може да е и широкото присъствие на граждани с албански произход, предимно от Косово, в тази държава. За сравнение Шилер не е част от българските учебници за средния курс.

Други автори и произведения са Гьоте с „Фауст“, Виктор Юго със стихотворението „Стела“ и откъс от романа „Парижката Света Богородица“, Джордж Байрон с „Чайлд Харолд“ със същата част, посветена на Албания и албанците, която е представена и в учебника за IX клас. Дори фрагментът започва със същото описание на благородния народ „чиито врагове никога не са го виждали в гръб“, но е значително по-дълъг като обем.

От представителите на реализма срещаме още Лев Толстой с „Война и мир“, Фьодор Достоевски с „Идиот“, Чарлз Дикенс с „Дейвид Копърфилд“, и Оноре дьо Балзак, отново с „Дядо Горио“.

От албанската литература за първи път се срещаме с възрожденските автори-арбъреси от Италия Гаврил Дара-младши, Зеф Серембе, Йероним де Рада, както и с класиците от този етап Константин Кристофориди и Сами Фрашери. Наим Фрашери присъства още от началния курс в учебниците по литература. Като хронология те съответстват на европейския романтизъм.

В следващия раздел на учебника са символистът Шарл Бодлер с „Цветята на злото“ и един от предвестниците на стила „хорър“ Едгар Алан По с „Гарванът“ – вече влизаме в линията на модернизма. Паралелно с тези автори са представени и предшествениците на албанския модернизъм, макар че сравнението не е конкретно, а в названието. Става дума за стихове на Герг Фища, Ндре Миета, Андон Чаюпи и Фан Ноли. Специално внимание заслужава елегията, посветена на Луиджи Гуракучи „Отиде си заточен“ („Syrgjyn vdekur”, с. 233) от Фан Ноли, която се споменава сред всички анализи на автора и е от представителните за албанската култура произведения.

### 3.12. Учебник по литература за XII клас

Учебникът за XII клас „Литература 12“ с автори Sabri Hamiti, Nysret Krasniqi, Ardian Marashi: „Letërsi 12”, Prishtinë: Albas, 2021 е с обем 306

страници. Включва 25 произведения в проза и 36 поетични творби от албански автори, както и 7 творби в проза и 2 в поезия от чужди автори. Учебникът за последния клас от гимназията започва с критериите, по които е съставен, а също е обоснована структурата му. От европейската литература са представени модерни автори – Марсел Пруст, Джеймс Джойс, Гийом Аполинер, Езра Паунд и Франц Кафка. Франц Кафка като обем е включен в много по-разширен вид, отколкото останалите автори. Най-подробно е анализиран романът „Метаморфоза“. Кафка е един от идолите на албанските пост-модернисти от Косово в периода на 70-те и 80-те години на ХХ век.

Втората част на учебника е озаглавена „Модерната албанска литература в нейния исторически и обществен контекст“. Първият автор е Фаик Коница, следват Ласгуш Порадеци, Ернест Количичи, Митруш Кутели и Мигени. Изборът е изключително прецизен.

Следва частта, посветена на втората половина на ХХ век – историческите промени на времето, драматургия, съвременна цивилизация. „Сто години самота“ на Габриел Гарсия Маркес и „И изгрява слънце“ на Хемингуей, в албански превод „Слънцето изгрява отново“, а също „Сбогом на оръжията“ и „За кого бие камбаната“. За пореден път срещаме откъс от „Старецът и морето“.

Алберт Камю присъства с „Митът за Сизиф“, драмата „Калигула“, „Чума“, „Разбунтуваният човек“, „Чужденец“. От аржентинеца Хорхе Луис Борхес се изучава стихотворението „Правите“.

Отделен раздел е предвиден за темата за диктатурата – Касем Требешина, като преследван автор, а литературното пресъздаване чрез романа „Губещия“ от Фатос Конголи и стихотворенията на Михал Ханджари „Тирана“ и „Елегия за Косово“.

Накрая на учебника е отделено място на автори от най-новия период от Косово, Северна Македония и Черна гора като Рахман Дедай, Азем Шкрели, Теки Дервиши, Сабри Хамити, Екрем Баша, Зейнула Рахмани, Юмер Шкрели, Ариф Демоли, Ким Мехмети и Мехмет Края.

В учебника за XII клас се въвеждат целенасочени знания и за литературната критика в Косово и нейни основни представители като Али Алиу, Реждеп Кьося, Ибрахим Ругова и Сабри Хамити.

## **ГЛАВА IV**

### **Общи ценности, отразени в учебниците по литература за албанските училища в Косово**

В настоящата глава се прилага различен подход при анализа на съдържанието на литературните текстове от косовските учебници, като определим основни общи мотиви, обединяващи всички представителни художествени фрагменти. Критериите са вътрешнолитературни и извънлитературни – теми и идеи в произведения от албански и чужди автори; степен на представителство на хронологически стари автори и съвременни автори, а също сравнително литературни – съпоставка с преведени на албански произведения от българската учебна програма.

#### **4.1. Общо тематическо съдържание на литературните единици в учебниците по класове**

В тази част разглеждаме какви общочовешки качества и ценности, важни за възпитанието на учениците и образователния им мироглед, доминират във всички художествени текстове и учебници. Като работна хипотеза може да твърдим, че съставителите на учебниците са имали имплицитно предвид това, което ние анализираме на базата на вече използвания от учениците учебен план - общи теми, идеи, ценности, които преминават от автор към автор и от клас към клас.

##### **4.1.1. Човешки ценности, които доминират в съдържателен план на литературните произведения в проза**

Настоящата част представя какъв възпитателен и образователен фокус имат литературните произведения в проза в отделните класове. Това е предвидено в методическите пособия в препоръчителен аспект, а ние го извеждаме емпирично и синтезирано от гледна точка на постигнатия резултат. Прави се съпоставителен преглед на акцентите на албанските образци и на акцентите в творчеството на чужди автори клас по клас.

##### **4.1.2. Общи елементи в поетичните творби, представени в училищния цикъл**

Не може да се каже, че поезията не е предпочитана форма за конкретен тип съдържание, което да се предаде точно по този начин в учебниците. По своето естество тя е художествен изказ, който има самостоятелна естетическа стойност от голямо значение за възпитанието на чувствата и вкуса у подрастващите. Въпреки всичко съм маркирала определени устойчиви връзки между форма и съдържание, сред които са пейзажните стихотворения и патриотичните стихотворения.

## **4.2. Художествени текстове от старата и новата литература**

Анализът по хронологически принцип е с цел по-пълно отразяване на особеностите на художествените текстове в учебниците. Старата литература условно наричаме тази от етапа преди Романтизма в Европа и Възраждането в Албания.

### **4.2.1. Стара литература в учебниците**

Като цяло старата литература е застъпена в по-горните класове и има тенденция за систематичност в девети и десети клас, т.е. на границата между прогимназиално и гимназиално равнище. Разбира се фолклорни произведения и отделни откъси се срещат прогимназията от пети до осми клас. Като бройка произведенията от старата литература са по-малко спрямо останалите, с изключение на девети клас. В девети и десети клас е предвидено да се обърне внимание на старогръцката литературна класика паралелно с първите албански автори – от XVI-XVII век. Тематично можем да установим два сюжетни центъра: При албанските автори основно времето на Скендербег, националния герой, съпроводено с основните понятия и разбирания на късното средновековие. От чуждите произведения – Троянската война и нейните последици. Разбира се във всички тях неизменно присъства природата, земният и божествен живот, предателството и лоялността в борбата за власт и т.н., но те остават като фоново знание, а не основна философска ос за разсъждение на ученическо равнище. Важно е да обърнем внимание, че художествените откъси от старите албански автори и от арбърешките автори по-късно, които обаче са носители на архаичен език, са адаптирани на съвременен книжовен албански език. В учебниците за XI и XII клас на гимназиално равнище се минава към по-нови периоди и в тях няма произведения отпреди втората половина на XIX век. Интересно е включването на Джелаладдин Руми от мистическото направление на суфизма и Мацуо Башу, виден японски автор на хайку от XVI век.

#### **4.2.2. Текстове от най-новата литература в учебниците**

Като крайна граница на старата литература е Френската революция от 1789 г. в Европа, в Албания модерният период официално започва от Наим Фрашери (1846-1900). Може да се каже, че периодите от новото време са добре застъпени, изборността е спрямо отделните автори. Много от чуждестранните автори са христоматийни и в България. Съвременният период от албанската литература е доста богат на произведения, като тук има значение подборът и предпочитанията на съставителите.

#### **4.3. Общи теми и художествени ценности, отразени в учебниците по литература**

От анализа на представителните литературни текстове в проза и поезия, който беше направен в част 4.1. може да изведем заключението, че от съдържателна гледна точка няма разлика в това дали една тема е въведена предимно в проза или предимно в поезия пред учениците. По-скоро хронологически по-дълги събития, които имат за цел да изградят усет за последователност на случките у учениците, са развити в проза. Това не означава, че поезията има ограничение в изразността, а по-скоро в това какво се очаква от учениците. От теоретична гледна точка, съчетаваща педагогика и литературна критика можем да кажем, че чувството на любов например може отлично да се пресъздаде убедително и силно както в стих, така и в разказ.

От гледна точка на съпоставката албански автори и чужди автори основен критерий и обосновка за включването на един или друг автор е универсалността на темите, мотивите, естетиката и авторовите имена. Етнопсихологическите особености, а също културните, исторически и религиозни различия, са основание да бъде включен един или друг текст с цел обогатяване на миогледа и душевния свят. Можем да проследим обаче паралелни съдържателни линии на текстовете от албански и чужди автори в учебниците за всеки клас:

В учебника за втори клас установихме, че стихотворението на Агим Дева „Шоколадов велосипед“ (с. 122) разглежда подобна тематика като прозата от Жилбер Делае и Марсел Марлие „Марти има едно желание“, а именно да има велосипед. И в двете произведения е отразен идентичен детски психичен свят и желание, свързано с възрастта на децата. Стихотворението „Молива“ от Кол Якова (с. 40) и адаптираният сценичен разказ без автор „Магическият молив“ (с. 136) видимо си приличат, като отразяват идентична представа от детския опит – моливът да изпълни желания. При Кол Якова от него се

очаква да не деформира рисунки, от кон да не прави куче, а във второто произведение моливът пише сам съчиненията на момчето.

Стихотворението на Аделина Мамачи „Какво ще кажете вие“ (с. 32) е посветено на детски междуособици, водещи до кавга между децата – в дадения случай кое от тях ще отиде на кино. Детската чувствителност към колектива от равни е застъпена и в разказа „Караница между малките зебри“ от Ариф Демоли, в която майката нарича едното си дете черно-бялото, а другото - бяло-черното и макар да е едно название по същество, името става причина за раздор. Подобни мотиви с осъзнаване на конкурентния инстинкт чрез света на животните засичаме в „Пътешествието на играчките“ от Дренуша Заими (с. 36), в която се загубва играчката-зайче, „Теди и зайчето от Тони Улф (с. 76), а също „Пухеният заек“ от Марджъри Уилямс (с. 128). Разказчето без автор (с. 132) пък представя спор между четирите сезона кой е по-добър от другите.

В учебника за трети клас има общност на темите, но само между произведенията от албански автори. Първото стихотворение от Джемаил Бекирай (с. 3) „Есента къса листата“ и стихотворението „Есенни гледки“ от класика Асдрени (с. 17) описват природата през есента, паралелно с началото на учебната година. Следват произведения, посветени на възпитание на човешките чувства – любов, емпатия, обич към животните. Откъсът в проза „Любов“ от Аделина Мамачи (с. 50) и „Една ябълка за другарчето“ от К. Батали (с. 86) насочват към уважението спрямо другите. „Малката художничка“ от Ариф Демоли (с. 40) и краткият разказ „Юлка и лястовичката“ от класика Наум Прифти (с. 102) са свързани чрез любовта към животните и птиците. Любовта към книгите и грижата за тях като носители на знанието е централен мотив в двата откъса без автор „Кой скъса книгата“ (с. 78) и „Ени в библиотеката“ (с. 163), като

В учебника за четвърти клас се въвежда темата за социалното неравенство и бедността на албанските семейства в различни времеви периоди. Краткият разказ „Мъничкият Люли“ от класика-реалист на 30-те години на XX век, Мигени, (с. 50) и стихотворението „Телеграма до слънцето: сестра ми няма обувки“ от косовския автор Г. Джафоли (с. 53) се докосват до икономическите проблеми, които децата в четвърти клас започват да осъзнават по-отчетливо. Мързелът и леността като вредни качества за човека и обществото са засегнати в два откъса в проза от албански автори и в едно от чужд автор за четвърти клас: „Разказ за страната на мързела“ (с. 57) от Л. Бехщайн, разказът „Момче, почакай малко“ (с. 115) от А. Буняку и „На вършинка коза-мързелинка“ („Në Majas një das përtaс“, с. 164) от Ариф Демоли.

Докато проследявам този тип аналогии, установих общи теми и образи между III и IV клас. Например стихотворението „Върви, върви, върви“ („Ес е ес е ес...“, с. 43) от Р. Кукай за трети класи и „Жираф“ (с. 118) от М. Красничи имат за централен образ жирафче, което е чест детски символ, без да бъде част от нашата географска ширина. Любима птица на децата и специална птица от тяхното ежедневие в страната – щъркелът, е образ от едноименни стихотворения за трети клас от М. Красничи (с.103) и за четвърти клас от А. Демоли (с. 188). Заобикалящата природа и грижата за екологията са в центъра на стихотворенията „Да посадим едно дърво“ от А. Демоли (с. 29) в трети клас и стихотворението „Планините ни молят“ от А. Дева, (с. 174) от четвърти клас. Емпатията, съчувствието, хуманизмът и солидарността са сред качествата, които децата трябва да попият и от литературата в тази възраст, затова разкази като „Една ябълка за другарчето“ от К. Батали (с. 86) в трети клас, и разказите от четвърти клас „Динята на Виолета“ от З. Халили (с. 224) и „Малкият просяк“ от Ж. Превър (с. 222) са свързани с тази тематика. Можем да направим извод и от други произведения, че за литературната трактовка на възпитанието в състрадание и доброта е предпочетена проза, за да има по-експлицитно разгръщане на различни житейски сюжети.

В учебника за пети клас започва разгръщането на патриотичната тематика. На този етап акцентите са красотата на родината и мъката на емигранта по родината от класически автори. „О, Вий албански планини...“ на Наим Фрашери (с. 41), „Синята песен“ от А. Тачи (с. 62) и „Дори да ми подарят целия свят...“ (с. 29) от Одисе Грило. Стихотворенията „Лети, лястовичке“ (с. 34) от Филип Широка, разказът на Юмер Елшани „Филип и лястовичките“, а също „Рядкото цвете на майката“ (с. 135). Лястовичката е символ едновременно на напускането и на завръщането към родното, а в трите произведения присъства и образът на майката.

От чуждестранните автори се въвежда морската шир и пътуването чрез разказите „Рибата на света“ от Тери Джонс (с. 140) и „Пътуването на една голяма риба“ от Хенри Милър (с. 164). Пътуването олицетворява и човешкия живот, като за първи път се въвежда по художествен път и идеята за смъртта като негов край.

В учебника за шести клас чест обект на литературно внимание е интелектуалният импулс за четене и в резултат – на творческия талант за писане на собствени произведения. Откъсът от „Книга за щастливия принц“ (с. 25) от И. Кадриу, разказът „Малкият поет“ (с. 46) от Герг Жейи, стихотворението „Първото стихотворение“ (с. 67) от Исмаил Кадаре, откъсът „Страстта към четенето“ на Максим Горки и „Писмо от село“ от Стеро Спасе се фокусират върху детския талант. Селският живот като източник на

творческо вдъхновение забелязваме в откъса от Стеро Спасе и в разказа от Е. Енрай „Един летен ден във фермата“. В тази възраст на ранното съзряване децата стават по-критични към родителите си и два разказа в проза разказват точно за тези осъзнавания, типични за възрастта: „Родителите грешат“ от Л. Пирандело (с. 37) и „Днешните деца“ от А. Несим (с. 40).

В учебника за осми клас разширено е представено историческото минало на албанците, трудностите на народа и на националното му битие: разказите „Говори ми на албански“ от Кичо Блюши (с. 10), „Смърт по пътищата на Чамрия“ от Билал Джафери (с. 30), „Най-окървавено то име на европейската карта“ (с. 85). Последният разказ и стихотворенията „Елегия за Косово“, „Завръщането на войника у дома“ (с. 91) са пряко посветени на драматичната 1999 г. и войната за независимост в Косово, която причини много жертви, насилие, почерни много семейства, чиито синове не се върнаха от битките у дома. Косовските ученици вече не са свидетели на този период, но семействата им пазят драмата и раната жива.

Учебникът за десети клас е съсредоточен върху древногръцката литература – „Илиада“ и „Одисея“ от Омир, „Енеида“ от Вергилий. Елена от Троя е в центъра на няколко откъса от цитираните произведения, включително на по-късен етап в дванайсети клас на стихотворението от Фаик Коница „Елена от Троя“ (с. 53).

Учебниците за единайсети и дванайсети клас осезаемо се насочват към по зрели ученици, като въвежда произведения и откъси с по-дълбоки философски измерения. Авторите на учебника са университетски преподаватели, които по принцип пишат за подготвени в хуманитаристиката читатели. Стихотворението „Красота“ на Наим Фрашери например представя всички нива на това понятие – физическа, душевна, божествена, природна, за да стигне до пантеизма като философска основа в творчеството на този автор. От европейските литературни течения се представя символизмът, който съчетава форма, съдържание и мелодичност, като синестезията е потърсена и в съответните албански автори. Шарл Бодлер, Ласгуш Порадеци, разказът „Танцьорката от Дукагини“ на Ернест Количичи от дванайсети клас присъстват с неподражаеми литературни шедьоври, които чак на този училищен етап могат да се оценят като многопластовост.

Не един класик е писал и за илюзорността на образования в чужбина емигрант, който се връща с големи планове и надежди в родината – „Апостолът на цивилизацията“ от Фаик Коница (с. 50) и „Отново у дома“ от Мигени (с. 115) са класически творби от първата половина на XX век

В учебника за XII клас срещаме смъртта като философско понятие и гарвана като митологичен гълъб, който е бил проклет да е черен и да не смее да кацне на земята. Страхът, депресията, меланхолията в художествените



текстове могат да се синхронизират с края на съзряването и осъзнаването на реалния свят.

Неслучайно чак в дванайсети клас е обърнато специално внимание на затворническата литература по време на диктатурите в Албания и Косово. Изборът на автори-дисиденти и дисидентски теми е много подбран – Фредерик Решпя със стихотворението „Хроника“ (с. 218), Отец Зеф Пълумби, Касем Требешина, Фатос Конголи и „Селекция“ (с. 202) от Исмаил Кадаре. Откъсът от „Есента на патриарха“ от Габриел Гарсия Маркес е географски паралел по темата от световната литература.

#### **4.4. Кратък анализ на литературни произведения от българския литературен канон**

Настоящата глава дава кратък обзор на съдържанието на българската литература, която е преведена на албански. Спреди сме се на автори и творби, които заемат твърдо място в българската учебна програма и са неразделна част от знанията, които българските ученици придобиват в училищния период. Целта е да се направи съпоставителен анализ с албанската литература, за да потърсим общи идеи, послания, художествени решения и художествени образи, ценности, които ни обединяват културно. За албанските читатели е полезно чрез моята дисертация да се запознаят с основните теми и автори и по какъв начин те са близки до нас, албанците. Произведенията са издадени във времеви отрязък от половин век, почти всички в Тирана, трудно е да бъдат намерени и при антикварите. Благодарение на Катедрата имам достъп до сканираните книги и до методическите статии относно преподаването на българската литература в училищата в България. Сравнителният анализ не се простря до цялостните учебни планове и програми, защото обемът не ми го позволява, затова обръщам внимание само на материалите, които може директно да се ползват от моите колеги на албански език. Това е един от авторските ми приноси с научно значение, но и с практическа насоченост към по-широките албаноезични интелектуални среди за подобряване на културните и книжовни контакти между нашите народи. Аналозиите, които съм намерила в тази глава дават пряка ориентация за посоки на съпоставителен литературен анализ на автори и за тематични балкански проекти.

##### **4.4.1. Сравнителен анализ на стихосбирката “Антология на българската поезия”, въз основа на вече изложеното съдържание на албанските учебници**

Изданието „Antologji e poezisë bullgare“, Tiranë: Botimet Dudaj, 2001 е представително и е добре да има повече достъп до него, защото включва важни български автори, добре подбрани от преводача Музафер Джаджиу, които проследяват цялата история на българската литература от старите автори до днес. Предговорът на антологията обръща внимание на общите черти между балканските народи и култури, породени от това че населяваме земи с еднаква историческа съдба през вековете. Българската поезия видимо остава реалистична, земна, обществено ангажирана с историческите събития на времето и народния живот. Както в албанската литература, спонтанността на художествения израз придава убедителност и демонстрира естествено универсалната вяра в едно по-добро бъдеще за човечеството. Антологията включва над сто поета, но аз съм се спряла на част от тях, които бих поставила във връзка и с училищните програми.

Антологията започва с произведения от ранните български автори като Константин Преславски (IX век), Патриарх Евтимий, Димитър Кантакузин, Григорий Цамблак. След тях е периодът на българското възраждане. „Вятър ечи, Балкан стене“ от Добри Чинтулов (1823-1886) е мобилизиращ призив за освобождение с оръжие в ръка. Мотивът е общ за всички балкански възрожденски литератури по време на националните борби за независимост. Научих от колегите, че музиката на песента по това стихотворение е позната на слух и в Албания, но се пее с друг текст. Поетът Петко Рачев Славейков (1827-1895) е представен със сублимни чувства към родната земя, която оприличава на рай в „Татковина“ (с. 34):

*“Ç’ i bukur je, atdheu im!      Хубава си, татковино!  
Thua, parajsa je për ne?”      Име сладко, земен рай*

И като времеви период, и като звучене, бих сравнила автора с поемите на Наим Фрашери (1946-1900), предполагам, че по-широка съпоставка между тях ще бъде също успешна.

Поетът Любен Каравелов (1834-1879) е представен със стихотворението „Хубава си моя горо“ (“I bukur je, o rulli im”), като се обръща към родното място и говори с горест за драмата на младежта в земя, изпълнена с болка и тъга. Стихотворението може да участва в съпоставителен анализ с множество произведения от албанската литература, където темата е подробно и достойно представена. От колегите разбрах, че Любен Каравелов е известен като прозаик, и присъства в учебниците с повестта „Маминото детенце“, която не е преведена на албански.

Представен е Иван Вазов със свои стихотворения, сред които „Родна реч“, чиито мотиви са изключително широко застъпени в албанската поезия,

доколкото езикът е важен елемент за формирането на нация и за независимост. Иван Вазов е известен като прозаик със свой роман „Под игото“, който е представен отделно в дисертацията.

Поетът Христо Смирненски (1898-1923) е революционно настроен, бори се за социална справедливост и равенство. „Да бъде ден“ е глас в защита на човешкото равнопоставяне – универсална ценност, която е обект на редица албански произведения също. От това произведение не можах да направя конкретна аналогия, но колегите ми ме насочиха към близост на Христо Смирненски със социалната поезия на Мигени. Подобна препратка бих направила и с поезията на Пеньо Пенев (1930-1959), макар че той принадлежи към друга литературна епоха след 1944 г. със стихотворението „Ние от ХХ век“, където има нови хора и нов век. От българската преса разбрах за отпадането на подобни автори от учебниците по литература, което е естествено и среща свои поддръжници и противници.

#### **4.4.2. Хуморът: Алеко Константинов и Чудомир**

Алеко Константинов (1863-1896) е авторът на безсмъртен за българите образ на Бай Ганьо в едноименния роман, който отразява нравите на времето и негативните черти на човешкото поведение, а също противопоставянето на Балканите и Европа по нрави и манталитет. Произведението е дотолкова универсално, че в албанската литература може да съпостави с образа на другаря Зюльо от романа на Дритъро Аголи, написан почти век по-късно и преведен на български език през 1978 г.

Чудомир е литературният псевдоним на Димитър Чорбаджийски (1890-1967). Сборникът от разкази и фейлетони в превод на албански от Зераудин Докле е озаглавен “Pakëz melhem bullgar” (Малко български мехлем). Самият Чудомир нарича хумора „сладък мехлем“ за раните на хората.

Първият разказ „Драсканици в болницата“ описва последните дни на автора, който е разбрал цялата философска и реална истина за света и изразява с брилянти мисли разочарованието си от развитието на обществото и конкретни ситуации. В последните си дни творецът оставя култови фрази и афоризми като например:

*„Почнат ли да ти устройват юбилеи, да те честват и кичат с ордени, почнат ли да те снимат на филми – готви си завеждането“;*

*„Ако имаше магазин за запасни човешки части, бих сменил всичките и най-напред – главата“;*

*„Жено, бъди спокойна, въпреки че там ще сме безсмъртни, уверявам те, че няма да се оженя втори път.“;*

*„Като се пооправих, отидох в болничната библиотека и поисках да прочета нещо весело. Библиотекарката, която не ме познава, ми подаде сборник от моите разкази. – Този автор, казвам, не ми действа. Той не може да ме размее“;*

*„Избраха ме народен представител тогава, когато и себе си не можех да представлявам“;*

*„Че ще се мре – ще се мре, но най-смешното е, че преди три месеца си купих нов костюм. Има да се карат наследниците.“*

Самоиронията на автора е дълбока, създава просветен хумор и предизвиква интелигентен смях. Авторът е актуален и може да се чете и днес. Неговите произведения могат да намерят много аналогии със социалната и историческа действителност, разглеждана от албански автори, сред които отново е романът на Дритъро Аголи „Възходът и падението на другаря Зюльо“ и др. Много от темите имат пряка връзка и със съвременната политическа ситуация – разхищението на държавни средства, спекулативните интерпретации на определени закони от юристите във вреда на гражданите, изборът на депутати с фалшива реклама, злоупотребата с власт на всички равнища – от депутат до лесничей и много други.

Разказът „Критик“ разказва за прехосване на държавни средства, когато един кмет заповяда да се изгради стена около културния дом и недоволния критикар, на който никой с нищо не може да му угоди. Разказът „Организация“ разказва за интригантски договарки от типа на това, че зидарите се договарят с коминочистачите да запушват с нещо комина при строежа, така че по-нататък да има работа и за колегите им. Разказът „Застъпник“ разказва за предизборната тактика на никому неизвестен кандидат за депутат. Наема човек да го рекламира, плаща му, дава му брошури, а човекът яде и пие, върши си селската работа, дори не отива да гласува, а рекламните книжки използва да си свива цигари. Разказът „Наш ред“ е посветен на злоупотребата с власт, корупцията и подкупите на различни равнища на държавните служители. Разказът „Съседи“ разказва за живота между съседи и проблемите на битовия живот с много смях – един селянин измамник взема петела на съседката си под претекст, че е болен, а после богато обядва със семейството си. Разказът „Договорът“ по думите на преводача е този, който го е убедил да направи превода на целия сборник, с прекрасната мисъл, че между честни партньори договор не е нужен, а при измамници – така или иначе не помага. Разказът „Нашият Пондъо“ описва слаб ученик, който не знае нито история, нито умее да рисува, а парадоксално замества своя преподавател след пенсия точно на тази длъжност, естествено с връзки и протекции. Разказът „Постоянен делегат“

разказва за политиците на всички времена, които успяват да постигнат алчните си възжелания, независимо от ситуацията. Разказът „С образование“ пък поставя в центъра псевдо интелектуалци, учили-недоучили, които обикалят кафенетата и мечтаят за чиновническа служба.

В разказите на Чудомир общочовешките мотиви за слабостите на човешката природа ни запознават с особености на българската социална среда. Подобни теми, поставени по идентичен начин срещаме в скиците на Мигени в албанската литература. Повечето от преведените разкази на Чудомир и тези на Мигени са писани в един и същи период – 30-те години на XX век.

#### **4.4.3. Николай Хайтов и „Диви разкази“**

„Диви разкази“ от Николай Хайтов са втората книга, преведена на албански от Зераудин Докле. Разказите за многостранни и дълбоки, вярвам, че много биха допаднали на албанските читатели, ако имат по-широк достъп до тях. Темите са различни, бих отбелязала тези, за които виждам паралел в албанското творчество. Разказът „Козият рог“, в който смело момиче се самоубива, за да не попадне в ръцете на турските заптиета, които я преследват, има паралел в две стихотворения на Исмаил Кадаре. Едното е включено в учебника за трети клас, „Принцеса Аргиро се хвърля от кулата“ (“Princesa Argjiro hidhet nga kulla”), а второто е от учебника за шести клас, „Падна като звезда, но не угасна“ (“Ra si yll, por nuk u shua”). Саможертвата за спасяване на честта е позната и в двете литератури и се изучава от децата на възраст 10-13 години. От колегите разбрах, че по този разказ е направен много популярен български игрален филм и семантичният център не е в самата саможертва, а в житейската психологическа драма, свързана с насилието по онова време.

Разказите „Мъжки времена“, „Дервишово семе“, „Сватба“ на албански език са с леко променени заглавия, които насочват по-леко към съдържанието. Подобна тема на разказа „Дервишово семе“ поставя разказът „Синът си е син“ от Скъндер Хаско в учебника за четвърти клас (с. 235). В него става дума за консервативния манталитет в албанското общество, което се отнася по-благоклонно към синовете, отколкото към дъщерите в семейството. За радост това вече е преодоляно.

Много интересен е разказът „Катерин“. В него овчарят има куче, което е отличен пазач, но го храни малко и то от гняв отива при вълците. Като разбира, овчарят взема друго куче, което храни добре, но то се угоява и не може да преследва вълците. И сюжетът, и поуката са необичайни, но

житейски мъдри, подобно на албанските „меселе“ – кратък метафоричен разказ с дълбока житейска поука.

Преводът на албански език включва 14 от 18-те разказа в едноименния сборник разкази на български език, като в пълния текст на дисертацията са представени накратко и четиринайсетте.

#### **4.4.4. „Стихотворения“ от Христо Ботев**

Христо Ботев (1848-1876) умира само на 28 години, но остава като гениален поет и представител на българската култура от периода на османското робство. Неговата мисия като поет е ясна и еднозначна – свобода на народа. При все духовните качества и стремежи на буден и активен младеж, отношението към майката в едноименното стихотворение е покъртителен пример за творчество и житейско поведение. Стихотворенията с обществен характер описват тегобите на българския народ под чуждо робство, но също не прощават на псевдопатриотите, били те духовници или богаташи. Социалният патос доближава до албанския поет Мигени (1911-1938), макар и в по-късен период. Стихотворението „На прощаване“ показва по какъв начин в мрачната 1869 г., без надежди и оптимизъм, много младежи трябва да напуснат страната. Стихотворението е патетично обръщение към майката, в която лирическият герой прочувствено обяснява по-висшите подбуди на своето заминаване. Още две прекрасни стихотворения са посветени на раздялата – с първата любов и със семействата. Подобни мотиви за заминаващия емигрант, на когото са възложени големи надежди от оставащите, има в стиховете на Филип Широка, а съвсем конкретно в стихотворението на Гани Джафоли „Не се връщай без слънцето, Юсуф“ от учебника за трети клас (с.75) и в стихотворението „Не обръщам гръб на майка ми“ от Авдуш Цанай в учебника за четвърти клас (с. 214).

#### **4.4.5. Романът „Под игото“ на Иван Вазов**

В началото са представени данни за Иван Вазов като писател и христоматиен автор за българските училища. Неговият роман-епопея „Под игото“ описва тежък период от българската история от последните години на османското робство. Романът е вдъхновен от Априлското въстание през 1876 г., което е потушено с кръв, подобно на Призренската лига (1878-1881) за албанския народ. Едновременно с историческите събития романът разгръща и втори план – пълна битова картина на българското общество от онзи период и на ежедневието на различните социални и икономически прослойки. Много типичен е образът на Огнянов, възплъщение на

интелектуалеца-революционер и изразител на идеята, че само с революция може да се постигне независимостта на родината. Впечатлителен е образът на Рада, жената, която се еманципира, развива и участва в организирането на въстанието по всякакви начини.

Въпреки важността, която има този роман в българската образователна система, за съжаление на албански той е преведен през 50-те години на XX век и отдавна е изчерпан в Албания. Смятам, че само единици и по случайност може да си го спомнят. Наясно съм обаче, че това е от най-важните автори в българската образователна система от статията на Владимир Атанасов „Иван Вазов в учебниците по литература“ (<https://liternet.bg/publish/vatanasov/vazov.htm>)

**4.4.6.** Подобна е и съдбата на **„Избрани стихотворения“** от **Никола Вапцаров**, поет революционер, от град Банско, Пиринска Македония. Преводът на албански на „Моторни песни“ е от 50-те години на XX век, издаден е в Тирана. Основен мотив е любовта към отечеството, съчетана с вяра в нова идеология, която би променила човека - „Песен за човека“, „Вяра“ – и би довела до различен бъдещ свят. В албанската литература подобен мотив за вярата в човека срещахме в стихотворението „Човекът“ от Лири Льоши в учебника за трети клас (с.84), в което се говори за създаване на нов човек, с нови възгледи за живота и прогресивна визия. Паралели намирам и в стихотворението „Имам родина“ на Илириана Жупа от учебника за шести клас (с.152), а също в стихотворението „Най-важната дума от всички“ на Одисе Грило в учебника за втори клас.

#### **4.4.7. Изводи от сравнителния анализ**

Общите мотиви в албанските и чуждите произведения се базират на общочовешки ценности с национална окраска – родината, свободата, родният език. Те доминират като количество в учебниковото съдържание. Универсалните теми като социална правда, доброта, човечност, искреност, добронамереност, съчувствие и солидарност са застъпени също много широко. Следват естетическите възприятия – пейзажна поезия и красотата на родината. Голям брой произведения в началния курс и прогимназията са свързани с училищния живот, психическото развитие на децата, срещите с животни и птици. Може да твърдим, че албанските и чуждестранните произведения по своето съдържание са подчинени на универсализма в човешката природа, като разлики откриваме във формата и художествени

средства. Разлика има в представянето на войните и борбата за власт в различни исторически периоди и страни. Епическите романи и саги за известни сблъсъци в античната история и Средновековието акцентират върху двубоя, противоборството, предателството и т.н. Подобни мотиви, макар и застъпени в редица албански романи, не са част от учебниковото съдържание. Дори темата за диктатурата е с различна конотация при албанските автори в сравнение например с представеното произведение на Габриел Гарсия Маркес и други съвременни автори.

Темата за емиграцията е много специфична за албанците във всички държави и албаноезични общности. Тя носи своите морално-етични конфликти и душевни драми, за които говорят всички албански автори до съвремието. Може да направим известен паралел с някои български произведения, но съм с впечатлението, че там не е толкова доминиращ проблем, колкото е в нашето общество. Съвсем друга е концепцията в чуждестранната литература, в която наблюдаваме по-скоро миграция, индивидуален елемент, а не обществена тенденция със социални окраски.

По отношение на представителността на авторите и откъсите от чуждестранните автори не бих направила категоричен извод, тъй като избраните примери в учебниците са разглеждани от много колективи и са сравнявани с други страни. Този въпрос оставям отворен и не се наемам да оценя абсолютно, тъй като не би било обективно.

Много интересни въпроси повдига Владимир Атанасов в статията си „Литературно образование и критика“ по отношение на това каква литературна критика ползват учениците в България. Статията засяга и проблеми на представянето ѝ от учителя, които са аналогични на проблемите, представени за нашите училища във втора глава. (<https://litenet.bg/publish/vatanasov/obkrit.htm>)



## ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ПРЕПОРЪКИ

В края на настоящия проект вече разполагам с повече нагледна информация за литературните произведения и откъси, които са представени в училищния цикъл на косовската образователна система, а също имам максимално информиран поглед върху българската литература, която е част от училищните христоматии. В заключение могат да се направят следните изводи:

- Литературните единици в проза и поезия са сравнително балансирани като представяне в диапазона между втори и девети клас.
- Албанските автори естествено преобладават в учебниците по литература, като това се подразбира и се очаква, но представителният характер на чуждестранната литература е на удовлетворително равнище. Изключение наблюдаваме само в трети клас, където са заложили 27 албански автора и само трима чуждестранни.
- Народното творчество и фолклорните жанрове са удовлетворително застъпени в началния и прогимназиалния курс, докато в гимназиалните учебници не са достатъчно представени, макар че естеството на албанския фолклор го позволява.
- Във втори клас и в седми клас има по два алтернативни учебника по литература, в останалите класове се използва един единствен. Смятам, че от дидактическа, педагогическа, програмна и методическа гледна точка използването на две опции за учебници по литература не дава никакво специално предимство в учебната практика.
- Смятам, че не е оправдано да се включват много произведения на един и същи автор в един учебник или в целия цикъл. Като пример бих дала съвременната косовска авторка Дренуша Ходжа Заими, която във втори клас е представена с три стихотворения в единия учебник и с четири произведения във втория вариант на учебник. Тя не е единствена, но този случай го намирам за особено неудачен.

Въз основа на извършената от мен работа, бих направила следните препоръки:

- Учебниците по литература за училищата трябва да се съставят по строго професионални критерии, така че да не се налага да бъдат

постоянно променяни по конюнктурни съображения, което води до разконцентриране на учителите.

- Смятам, че в един учебник не бива да присъства повече от едно произведение на един и същи автор, независимо от съдържанието и качествата му.
- Литературното произведение от който й да е автор не е необходимо да се включва в учебника в пълен обем, какъвто е примерът с разказа „Отново у дома“ на Мигени (с. 115-122) в учебника за XII клас, а само с избран откъс. Подобна тенденция създава монотонност на занятията и претоварване на учебните часове.
- Учебниците по литература да не се натоварват с обемни произведения и откъси, а с по-кратки, но повече единици, които да разширят хоризонта на учениците спрямо теми, изразни средства, литературни периоди, национална и чуждестранна литература.
- Да се търсят варианти за съвместни проекти с балканските страни въз основа на литературното съдържание на учебниците, които да сближават децата чрез игра и културно богатство.

## БИБЛИОГРАФИЈА:

- Asllani, Persida, Dhurata Shehri. *Për një histori të krahasuar të letërsisë shqipe*. Tiranë, 2022.
- Deva Zuna, Afërdita. *Partneriteti shkollë-familje-komunitet*, Libri shkollor, Prishtinë, 2009
- Devetaku Gojani, Hajrije. *Guha shqipe në tekste shkollore*, Libri shkollor, Prishtinë, 2009
- Fetiu, Sadri. *Me çfarë tekstesh mësimore mësohet letërsia në shkollat tona*, (punim i veçuar) Prishtinë, 2009
- Garro, Sofokli. *Mësimdhënia bashkëkohore*, Toena, Tiranë, 2008
- Hristova Bejleri, Rusana. *Letërsia shqiptare dhe çështja e homogjenitetit në krahasim*, (Universiteti i Sofjes, Bullgari, (ligjëratë), 2006
- Hristova-Bejleri, Rusana. *Strategjitë pozitive në studimin krahasues të letërsisë shqipe*. Rev. Malësia, Podgorica, 2010. f. 33-39.
- Hristova-Bejleri, Rusana. *Aspekte të shkencës letrare krahasuese në studimin e letërsisë shqipe*. Në: Historia e letërsisë shqipe. Prishtinë, ASHAK, 2010. f. 31-41.
- Hamiti, Sabri. *Letërsia moderne shqipe*, Tiranë, 2009
- “Histori e letërsisë botërore 7”, Rilindja, Prishtinë, 1984
- Instituti Albanologjik i Prishtinës. *Letërsia në shkolla dhe në fakultete*, Prishtinë, 2008
- Instituti Pedagogjik i Kosovës. *Aparatura didaktike në tekstet shkollore*, Prishtinë, 2013
- Instituti Pedagogjik i Kosovës. *Udhëzues praktik për zbatimin e kurrikulës*, Prishtinë, 2014
- Instituti Pedagogjik i Kosovës. *Kërkime pedagogjike*, Prishtinë, 2016
- Koliqi, Donika, *Barazia gjinore në tekste e gjuhës shqipe dhe të lëndëve shoqërore të shkollës fillore të Kosovës*, Libri shkollor, Prishtinë, 2014
- Karamitri, Eleni, Petriti, Kociu, Murthi, Lindita, Vjollca Pepa. *Letërsi në shkollë*, Tiranë, 2001
- Musai, Bardhyl, *Metodologjia e mësimdhënies*, Pegi, Tiranë, 2003
- Matthews, Bob, Lia Ross. *Metodat e hulumtimit*, CDE, Tiranë, 2010
- MASHT. *Plani dhe program mësimor 9*, Prishtinë, 2002 (dhe 2005)
- MASHT. *Standarde për tekstet shkollore*, Prishtinë, 2011
- MASHT. *Kurrikula bërthamë, Për klasën përgatitore dhe arsimin fillor të Kosovës (Klasat 0,I,II,II,IV dhe V)*, Prishtinë, 2016
- MASHT. *Kurrikula e Kosovës, Kurrikulat bërthamë për arsimin e mesëm të lartë të Kosovës, Gjimnazet, klasat X, XI, XII*, Prishtinë, 2016
- Osmani, Shefik. *Fjalor i pedagogjisë*, shtëpia botuese “28 Nëntori”, Tiranë, 1983
- QAD. *Mësimdhënia dhe të nxënët ndërveprues*, (Modele për zhvillimin e të menduarit kritik të nxënësve, Gjuhë shqipe-Letërsi, për klasat 6-12, Tiranë, 2008
- Qosja, Rexhep. Në: IAP, *Letërsia në shkolla dhe në fakultete*, Prishtinë, 2008
- Rexhepi, Nuhi. *Letërsia shqipe në tekstet shkollore të Kosovës (1945-1990)*, (punim i veçuar), Prishtinë, 2002
- Resuli, Namik. *Shkrimtarët shqiptarë, (Nga Buzuku tek arbëreshët e Greqisë), Pjesa e parë, Pakti*, Tiranë, 2007
- Rexhaj, Xhavit. *Teori dhe strategji të mësimdhënies*, Kolegji AAB, Prishtinë, 2019
- Shehri, Dhurata, *Libri si medium i përkohshëm dhe i përhershëm*, kumtesë e mbajtur në konferencën shkencore ndërkombëtare, “Mediet në tranzicion”, nëntor, 2010
- Todorova, Maria. *Ballkani imagjinar, (Ballkani si alter ego e Europës)*, IDK, Tiranë, 2013
- Zeneli, Isuf. *Bazat e standardizimit dhe vlerësimit në arsim*, Libri shkollor, Prishtinë, 2003
- Zylfiu, Nijazi. *Didaktika*, UP, Prishtinë, 2001

Бейлери, Русана. *Албанската литература като огледало на националния характер*. София, 2009.  
Хасани Плана, Мимоза. *Албанската поезия през 90-те години на XX век*. София, 2019.  
Превод Р. Бейлери, М. Димитрова.

### Учебници:

*Abetare* (e përbashkët Shqipëri-Kosovë), dukagjini & Botime pegi, (botimi i nëntë), Prishtinë, 2020  
Paqarizi, Rrahman, Saranda Kumnova, Aurela Sizi. *Gjuha shqipe 2A*, dukagjini, Prishtinë, 2020  
Paqarizi, Rrahman, Saranda Kumnova, Aurela Sizi. *Gjuha shqipe 2B*, dukagjini, Prishtinë, 2020  
Demolli, Arif. *Leximi 3*, Libri shkollor, Prishtinë, 2020  
Syla, Xh. *Leximi 4*, Libri shkollor, Prishtinë, 2020  
Syla, Xh. *Leximi 5*, Libri shkollor, Prishtinë, 2020  
Petro, Rita & Xhevat Syla. *Leximi letrar 6*, Albas, Tiranë, 2016  
Paqarizi, Rrahman, Adelinë Selmani, *Gjuha shqipe 7*, dukagjini, Prishtinë, 2019  
*Gjuha shqipe 7*, (Fletore pune), dukagjini, Prishtinë, 2019  
Kumnova, Mazllum, Mynish Hyseni. *Leximi letrar 8*, Libri shkollor, Prishtinë, 2019  
Demolli, Arif & Xhevat Syla. *Leximi letrar 9*, Libri shkollor, Prishtinë, 2017  
Hamiti, Sabri, Kujtim M. Shala, Kujtim Rrahmani, Nysret Krasniqi. *Letërsi 10*, Albas, Prishtinë, 2020  
Hamiti, Sabri, Ardian Marashi, Nysret Krasniqi. *Letërsi 11*, Albas, Prishtinë, 2020  
Hamiti, Sabri, Nysret Krasniqi, Ardian Marashi. *Letërsi 12*, Albas, Prishtinë, 2021

### Интернет източници:

[https://en.wikipedia.org/wiki/John\\_Dewey](https://en.wikipedia.org/wiki/John_Dewey)  
<https://liberale.al/letersia-si-nje-realitet-i-trilluar>  
[www.albanianbg.com](http://www.albanianbg.com)

Атанасов, Владимир. *Иван Вазов в учебниците по литература*.

<https://liternet.bg/publish/vatanasov/index.html>

Атанасов, Владимир. *Литературно образование и критика*.

<https://liternet.bg/publish/vatanasov/index.html>

### Художествена литература от български автори:

*Antologji e poezisë bullgare*, botimet Dudaj, Tiranë, 2001, tr. Myzafer Xhaxhiu  
Botev, Hristo. *Vjersha*, Shtëpia Shtetërore e Botimeve, Tiranë, 1956, tr. Mark Gurakuqi  
Hajtov, Nikollaj. *Tregime të egra*, OMBRA GVG, Tiranë, 2004, tr. Zehrudin Dokle  
Çudomir. *Pakëz melhem bullgar, (tregime humoristike)*, OMBRA GVG, Tiranë, 2006, tr. Zehrudin Dokle  
Konstantinov, Aleko. *Baj Gano*. Rilindja, Prishtinë, 1975, tr. Dhurata Xoxa

Vарсаров, Nikolla. *Vjersha të zgjedhura*, Naim Frashëri, Tiranë, 1952, ed. Aleks Çaçi, Jakov Хоха  
Vazov, Ivan. *Nën zgjedhë, (roman)*, Naim Frashëri, Tiranë, 1958, tr. Sterjo Spasse

**Албанска художествена литература на български език:**

Аголи, Дритъро. *Величието и залезът на другаря Зюльо*. София, 1978. Превод М. Маринова  
Кадаре, Исмаил. *Кой доведе Дорунтина*. (сборник). София, 1989. Превод М. Маринова  
Кадаре, Исмаил. *Нишата на позора*. (сборник). София, 1990. Превод М. Маринова  
Кьося, Реждеп. *Смъртта ми иде от такива очи*. Пловдив, 1982. Превод М. Маринова  
Мигени. *Песен на гордата болка*. София, 1959. Превод М. Маринова и М. Ганчев  
*Между две планини високи. Албански народни песни*. София, 1979. Превод М. Ганчев и Т. Кацори

## НАУЧЕН ПРИНОС НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Настоящият дисертационен труд демонстрира аналитичен и интерпретативен подход към учебниците по литература за училищата в Косово по начин, който не е прилаган в досегашни изследвания върху тях.

2. Конкретен принос е всеобхватността по отношение на всички учебни класове и учебни програми по литература от първи до дванайсети клас. Това не е стандартен подход от чисто педагогическа гледна точка за труд по педагогика, докато начинът по който е направен литературният анализ не е стандартен за дисертациите по теория и история на литературата. Анализът на учебниците взема предвид методическата адекватност и съдържателните взаимовръзки между художествените текстове на хоризонтално и вертикално равнище. Досегашни изследвания са правени частично на хоризонтално равнище – в рамките на един учебник за определен клас.

3. За първи път се прилага сравнителен литературоведски анализ с добавен статистически, методически и психологически аспект между художествените текстове от албански автори и от чуждестранни автори; между текстовете в проза и поезия, а също между образци от старата литература и съвременната литература. Подобна съпоставка означава извеждане на художествените качества на откъсите от една страна и от друга страна на критериите за представителност, т.е. основанието за включването им в даден учебник от педагогическа гледна точка.

4. Сравнителен литературоведски анализ не е еднопосочен, а предлага многоаспектен разрез, който комбинира горните критерии за съпоставка, като включва общи ценности и различия например между образци на поезия и проза от стари или от съвременни автори, албански или чуждестранни като цяло, а също поотделно чрез кръстосване на критериите. Изведени са и статистически данни за произведенията в абсолютна и относителна стойност.

5. Пълният текст на дисертационния труд дава възможност за лека съпоставка с учебните планове и програми по литература за училищата в България, а и в други държави. Дава възможност за разработване на общи проекти въз основа на познато христоматийно съдържание на дадени произведения в няколко страни, а също за проекти в областта на детския и куклен театър, образователното кино и други проекти.

6. Специфична част от дисертацията е представянето на преведени на албански език произведения от български автори, които се изучават в българските училища и опит за съпоставка на сходни мотиви и художествени способности за реализацията им. Потърсени са както универсални ценности - свобода, морални качества, почтеност, справедливост и национално патриотично възпитание, така и национална специфика. Съпоставката маркира възможни съпоставителни изследвания по литература между конкретни български и албански автори и техните произведения, без да цели на този етап нещо повече от първоначална референция. По-късно може да се развие като самостоятелен проект, който цели сближаване на учебно-педагогическите системи в Югоизточна Европа.

7. Настоящата дисертация за първи път представя пред българските научни среди, но и в по-широк план пълната програма по литература за училищата в Косово, която е в процес на унификация за всички албаноговорящи общности на Балканите и извън тях, където са открити албански училища. По този начин по наше мнение се създават предпоставки за сплотяваща функция на литературата в интерес на разширяване на знанията на младото поколение и по-точно на универсалните ценности, които останалите народи предлагат.

8. Постигнатите в дисертацията резултати дават своя скромнен принос за по-нататъшното усъвършенстване на учебната програма по литература в албанските училища в Косово.

## НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ НА САФЕТЕ СТАТОВЦИ ШАЛА

### Книги по научни проекти:

- Letërsia në tekste shkollore të gjimnazit (2000-2010). Prishtine: MASHT, 2013.  
Литературата в гимназиалните учебници (2000-2010) **ISBN 978-9951-06-469-9**
- Shkaqet e humbjes së interesimit të nxënësve për mësim. Prishtinë: IPK, 2014.  
Причини за загубата на интереса към учене на учениците **ISBN 978-9951-591-20-1**
- Menaxhimi në arsimin e mesëm të lartë në Kosovë. Prishtinë: IPK, 2016  
Управление на горния цикл на гимназиалното обучение в Косово

### Статии в поредицата „Kërkime pedagogjike” (Периодично издание на Косовският педагогически институт)

- Mjedisi shkollor dhe ndikimi në procesin mësimor”– Instituti Pedagogjik i Kosovës, përmbledhje punimesh „Kërkime pedagogjike” Prishtinë, 2010-  
**ISBN 978-9951-591-00-3** fq. 213-226
- Planifikimi dhe organizimi i mësimit në shkollat fillore dhe të mesme të ulëta në Kosovë”, punim i botuar në revistën “Kërkime pedagogjike”, 2011  
**ISBN 978-9951-591-02-7** fq. 294-310
- Organet e shkollës dhe funksionimi i tyre”, punim i botuar në “Kërkime pedagogjike”, 2012  
**ISBN 978-9951-591-05-8** fq. 183-202
- Kultura e komunikimit në arsim”, botuar në revistën „Kërkime pedagogjike”, 2015  
**ISBN 978-9951-591-26-3** fq. 218-223

### Публикувани статии в сборници от меѓународни конференции:

- Botimi i punimit në revistën „Albanologjia”, International Journal of Albanology- me titull: „ Eseistika e Konicës gjatë viteve të 30-a të shekullit të kaluar”,  
**1-2/2014, ISSN 1857-9485 fq. 393-399**
- Botimi i punimit në Seminar, në Tetovë „Relacioni i letërsisë shqiptare me letërsinë e përbotshme”, 2013, ISSN.
- Botimi i punimit në: Studime sociale, revistë, Tiranë, tema: Ndikimi i planifikimit në bashkpunimin shkollë –familje, Tiranë, 2013  
**ISSN 2309-3471** fq. 89-95
- Prezantim në konferencën ndërkombëtare shkencore në Shkodër, Shqipëri. „Albanian literature in high-school, books in Kosovo”, 2013  
**ISSN: 2308-0825**
- Orientimi profesional i nxënësve të klasës së 9-të në Republikën e Kosovës, M.Sc. Safete Statovci-Shala & Skender Mekolli, Instituti për kërkime shkencore dhe zhvillim - Ulqin, Mali i Zi, 6 - 7 prill 2018, Konferenca X, fq. 253-266  
**ISSN 2337-0521; ISSN 1800-9794**



▪ Botim i punimit në Freiburg, të Gjermanisë në revistën: Journal of Teaching and Education, 2016 Volume 05, Number 01, prill-2016.

**CD-ROM ISSN: 2156-6266,**

▪ „Edukimi në karrierë i nxënësve në arsimin parauniversitar në Republikën e Kosovë” , prezantuar në konferencë shkencore në Vjenë të Austrisë, 2017- (botuar).

**ISSN 02864-3565**

▪ Mësimdhënia e letërsisë në edukimin e nxënësve në arsimin e mesëm të lartë në Kosovë (botuar 2017),

**ISBN-978-9951-591-40-9 fq.156-186**

▪ Analiza e teksteve shkollore të letërsisë shqipe në arsimin e mesëm të lartë në Kosovë, (botuar, 2018).

**ISBN-978-9951-591-44-7 fq. 126-146**

▪ Format e komunikimit mësimdhënës-prind në shkollën mesme të ulët në Kosovë, botuar 2019 në „Kërkime pedagogjike”

**ISBN 978-9951-591-50-8 fq. 173-195**

▪ Gjendja dhe zhvillimet aktuale që ndikojnë në cilësinë e arsimit parauniversitar në Kosovë, e botuar 2019, bashkautore

**ISBN 978-9951-48-5 (libër)**

▪ Vështirësitë e nxënësve të arsimit fillor në shkrim-lexim, botuar më 2019, hulumtuese.

**ISBN 978-9951-591-49-2 (libër)**

▪ Faktorët që ndikojnë në mësimdhënie dhe nxënëie efektive në shkollë, botuar në „Kërkime pedagogjike” Prishtinë, 2020

**ISBN 978-9951-591-54-6 fq.141-164**

▪ Mësimi në distancë, E-Mësimi në arsimin parauniversitar në Kosovë në rrethanat e krijuara nga pandemia COVID-19, botuar më 2020, në Institutin Pedagogjik të Kosovës.

**ISBN978-9951-591-51-5 fq. 193-214**

▪ Kurrkula e bazuar në kompetenca (përvojat gatë zbatimit, sfidat dhe mundësitë, si dhe nevojat për mbështetje të vazhdueshme të mësimdhënësve), botuar më 2019, hulumtuese.

**ISBN 978-9951-591-47-8 (libër)**

▪ Përmbajtjet në tekstet shkollore të letërsisë në funksion të komunikimit efektiv të nxënësve të shkollave të mesme të ulëta, botuar më 2022 në Institutin Pedagogjik të Kosovës.

**ISBN 978-9951-61-4 fq. 113-136**

Perceptimet e mësimdhënësve dhe nxënësve mbi rolin e psikologut të shkollës në arsimin e mesëm të lartë, botuar më 2022, në Institutin Pedagogjik të Kosovës.

**ISBN 978-9951-61-4 fq. 285-316**